

ORD & SAG 30

ISSN 0108-8025

Udgivet december 2010 af
Peter Skautrup Centret for Jysk Dialektforskning, Aarhus Universitet

Redaktion: Viggo Sørensen
Layout: Kirsten Lyshøj
Omslagsfoto: Fra Universitetsparken, Søren Kjeldgaard/AU-foto
Trykt 1000 eksemplarer af Sun-Tryk, Aarhus Universitet

ORD & SAG tjener et dobbelt formål:

- 1) Publicering af videnskabelige artikler med emner inden for fagområderne dialektologi, ældre landbokultur, filologi og sociolingvistik – alt sammen fortrinsvis baseret på et jysk materiale. Sådanne artikler er alle fagfællebedømte forud for publiceringen. I dette nummer optages siderne 4-58 af videnskabelige artikler.
- 2) Orientering til en bred offentlighed om centrets virke, Jysk Ordbogs redaktion samt om, hvad der i øvrigt publiceres på og om jysk dialekt. I dette nummer optager sådant stof siderne 2-3 og 59-68.

INDHOLD:

Beretning fra center og ordbog	2
Nina K. Grøftehaug og Viggo Sørensen: Tik og put – om et par enkle lege i fortiden	4
Torben Arboe: Juleaften, stefansmorgen og kongeaften – om juleskikke i gamle dage	23
Inger Schoonderbeek Hansen: Så skal alle folk ha' risengrød – lidt mere om jul: julemad	39
Viggo Sørensen: <i>End</i> – en nordjysk konjunktion	48
Spørg ”Skautrup”	59
Fra arkiverne: Høsttiden	61

Året, der gik – beretning fra center og ordbog

Sjældent er ordbogen vokset så lidt som i 2010. Redaktionen er ganske vist nået ind i bogstav K, men i alt er det kun blevet til 104 spalter, 5 helsides- og 46 spaltekort, langt under halvdelen af vor årnorm. For undertegnede er således 2/3 af arbejdstiden i år brugt på først skemaanalyser af Jysk Ordbogs artikelstruktur, siden opmærkning og parser-uniformering af Jysk Ordbogs afsnit A-H.

Alt dette, for at de færdigredigerede dele af ordbogen kan omsættes til XML-filer, som dels skal indgå i DK-Clarins database, dels kunne læses og manipuleres af nye, tidssvarende redaktionsværktøjer for Jysk Ordbog. På trods af tidsforbruget har jeg endda kun assisteret, idet hovedparten af det nævnte analyse-, opmærknings- og uniformeringsarbejde er blevet klaret af vor deltidsansatte medarbejder Nina K. Grøftehaug – ved en imponerende arbejdsindsats, som centret desværre langt fra har kunnet honorere.

Ikke desto mindre var vort bidrag til Clarin-projektet på et tidspunkt ved at kuldsejle – pga. vanskeligheder hos vore IT-partnere. Kun med effektiv hjælp fra udviklingschef Kristine Stougård Thomsen (AU-IT) og programmør Siyalrach Anton Thomas (AU), og støttet til Jens Erlandsens viden og produkter (i iLEX-regi) er vanskelighederne nu ved at være overvundet. Ved årets udgang vil der blive leveret en acceptabel XMLudgave til DK-Clarin, og der vil være udviklet nyt iLEX-baseret værktøj for redaktion fremover, om end fra starten i en ret så skrabet udgave.

Tidligt i det nye år skal der søges fondsmidler, så vi i samarbejde med AU-IT og iLEX kan få redaktionsværktøjet bedre tilpasset ordbogens struktur. Og så der kan udvikles en ny præsentation på nettet – med henblik på at Jysk Ordbog overflyttes fra den nuværende web-vært UNI-C til universitetets egen server. Men selv med dette arbejde hængende over hovedet tør jeg love, at redaktionstempoet vil blive sat op i 2011, så vi nærmer os den vante årsproduktion. Årene 2009-2011 skulle gerne i bakspejlet ses som en parentes i det løbende redaktionsarbejde, brugt til nødvendig fornyelse af vor forældede tek-

niske platform. En bjergbestigning med lykkelig udgang – symbolsk fastholdt i omslagets foto fra Universitetsparken.

Året har heldigvis også haft sine lyspunkter: Inger Schoonderbeek Hansen er blevet fastansat som lektor, med en væsentlig del af arbejdstiden sikret til ordbogsarbejde, og de øvrige faste redaktører (Torben Arboe og undertegnede) er af fakultetet indrømmet særnormering, så de ikke urimeligt belaster Nordisk Instituts personaleratio.

Ordbogen kan også fortsat glæde sig ved ulønnet assistance: til redaktion fra vor ”emeritus” Ove Rasmussen (instituttleder 1972-2000); til systematisering af spørgelistemateriale fra Inge Friis og Niels Hald. De to sidstnævnte bistår fortsat vor sekretær Kirsten Lyshøj med edb-behandling af spørgelistebesvarelser, så lidt over 90 % af dette materiale nu er let tilgængeligt for redaktørerne. Læsere af Ord & Sag vil fra en lang række artikler vide, hvor værdifulde spørgelisterne er for vor virksomhed – hvor tæt jysk sprogbrug lader sig kortlægge, når disse data inddrages.

En stor glæde midt i alle vanskelighederne har været den støtte, vi i årets løb modtog fra institut og fakultet, når det så sortest ud. En varm tak derfor til dekan Bodil Due, sekretariatsleder Ole Jensen og instituttleder Per Stounbjerg. Universitetet står nu foran en voldsom omstrukturering; vort fakultet vil fra næste år ikke længere være det samme, instituttet måske ikke heller, og ny ledere overtager på mange niveauer. På Peter Skautrup Centret vil vi håbe, at man også i den ny ledelse vil huske Jysk Ordbog som en enestående samling af regionalt kulturstof, der fortjener at blive lagt frem for forskning og offentlighed – systematiseret og tolket, som det sker i ordbogen.

Nok om alle disse bekymringer. Overbeviste om ordbogsarbejdets værdi udsender vi hermed årets Ord & Sag – nr. 30 i rækken – med en varm hilsen til vore meddelere og læsere, vore kolleger og støtter – med ønsket om en glædelig jul og et godt nytår.

Viggo Sørensen
december 2010

Forfatterne er redaktører ved Jysk Ordbog

Nina K. Grøftehaug og Viggo Sørensen:

Tik og put

– om et par enkle lege i fortiden

I dag bruger børn og unge stadig flere timer foran tv og computer. Det opøver – efter flere eksperters udsagn – deres intellektuelle færdigheder. For 60 år siden, lige efter 2.verdenskrig, så tilværelsen helt anderledes ud. Dengang legede vi børn i flok ude på gaden eller inde i gården, så snart muligheden bød sig. Og hvad vi ikke legede! Rundbold, skjul, tagfat – røvere og soldater (hvis vi var drenge!), hinke-, sjippe- og sanglege (hvis vi var piger!) – et utal af lege. Datidens lege bidrog ikke direkte til intellektets udvikling, men de opøvede kropslige og strategiske færdigheder som hurtighed og udholdenhed, forudseenhed og rådsnarhed – i en tid, hvor dét var værdifulde egenskaber. Kan I huske de løbendes hivende vejtrækning, spændingen når man var lige ved at blive ”fundet”, udmattelsen når vi blev kaldt ind til aftensmad?

De gamle lege havde muligvis også en socialt opdragende funktion. Det mener i hvert fald idrætsforskeren Jørn Møller: *Mange vil måske anse Tagfat for asocial eller upædagogisk, fordi ... legen i princippet altid ender med at den, som alle andre kan løbe fra, ”er den”. Men netop i dette punkt er legen inde i en afgørende fase: Hvis den skal fortsætte, må de gode løbere vise en form for solidaritet, som i grunden ikke hører med til den strikte overholdelse af legens regler ... De må ”udfordre skæbnen” ... tage så store risici, at det ender med at en af dem bliver fanget. – De tvinges her (som i mange andre gamle lege) til at sætte det sociale højere end legen, hvis det hele skal glide ... Dette er en helt anden opdragelsesmæssig pointe, end den ... i nutidens sport. Her er reglerne noget upersonligt ... og der er ofte voksne til at overvåge, at de følges ...: trænere, ledere, dommere,*

forældre eller pædagoger. Forholdet til regler bliver mærkeligt ... for i og med at andre så nøje overvåger, at reglerne udnyttes ... ophører man selv med at være ansvarlig ... og det kommer let til at betyde, at en regel kun er overtrådt, når nogen påpeger det. Dermed er ansvaret, for eksempel i en fodboldkamp, for at man overhovedet opfører sig ordentligt, gjort til et dommeransvar... Hvilke konsekvenser, det har for børns modningsproces ... vides der ikke noget om.¹

Ubetvivleligt er det i hvert fald, at fælleslegene med mange deltagere udover at træne kroppen også havde en socialiserende rolle. Vi lærte at se og forholde os til konflikter og forsoningsmuligheder, vi lærte at fordømme snyd og værdsætte storsindethed. Først og fremmest lærte vi måske at respektere gældende norm, i handling såvel som sprogligt, for de gamle lege var strengt regulerede: man skulle gøre sådan og bruge netop den formulering i en given situation, for at det gjaldt – hér på stedet, ganske vist! For mange har sikkert (ved flytning eller på ferie) konstateret, at på det ny sted var det helt andre ord, det gjaldt om at kunne – som når drengen fra Jylland kommer til København, og nu ”*snolder (han) henne hos Kaj, leger tagfat i stedet for tik, skjul i stedet for put, ”bytter købmænd” og binder en snor i sin kælk*” (i stedet for en strikke).² Vi skal i det følgende øse af Jysk Ordbogs kilder og vise, hvordan de traditionelle udråb og legenes navne skiftede ned over halvøen – i denne omgang dog kun for et par simple fange- og gemmeleges vedkommende, for ellers ville fremstillingen sprænge alle rammer.

Kilderne, vi bygger på, er for mere end 90 %s vedkommende hentet i besvarelser af Jysk Ordbogs spørgelister³; de giver et godt billede af, hvordan råbene lød, og hvad legene hed omkring 1900 – til en vis grad også, hvordan nyere betegnelser trængte sig på og gamle blev trængt ud. Også ældre kilder fra ordbogens centralkartotek vil blive inddraget, først og fremmest til belysning af, hvordan de legendes råb kan tænkes opstået.

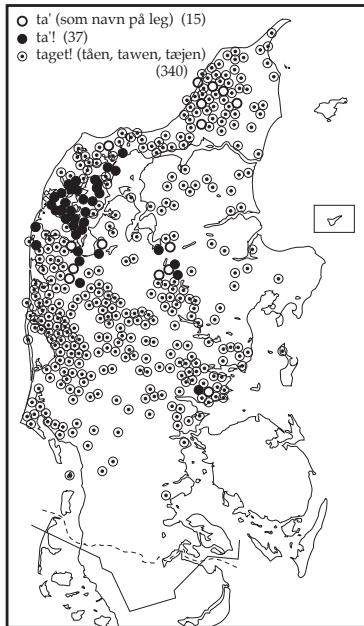
1. Fangeleg

En af de simpleste lege, praktiserbar overalt i verden, er at en fanger jagter de øvrige, har held til med hånden at røre en anden, som så ”er den” og står for jagten, indtil en ny bliver fanget, etc. Banen kan

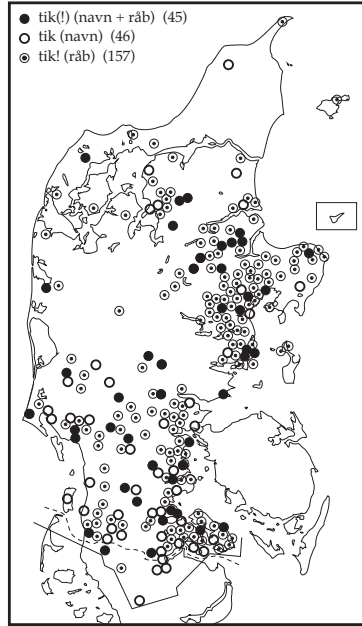
begrænses, der kan indlægges ”fredede steder”, hvor fangeren ikke må tage en (fx i begge sider af en skolegård, på begge sider af landsbygaden, ved hjørnerne af en bygning); legen kan udbygges med regler om, at de fangede skal blive stående på fangestedet, men så kan befris igen af en ikke-fanget; eller de fangede kan inddrages som fangere, dog kun midt i en fangekæde, hvor kun de to yderste har fanger-evne. Her vil vi kun beskæftige os med legens simple grundform, bevidste om at betegnelser herfra meget vel kan være overført til de mere udviklede varianter, eller omvendt. Lege af denne type var, som en meddeler siger: *uden nogen afslutning; vi blev bare ved, til vi var trætte eller blev afbrudt af andet.*

Et selvfølgeligt navn på en fangeleg er, hvad den går ud på: at fange. Men kun nogle få kilder i Østjylland kalder legen *at fange(s)*, og det hænger formentlig sammen med, at man ikke råbte *fanget!* (el. lign.), når man berørte sit ”offer”. På jysk har man typisk råbt *taget!* – i hvert fald i den periode omkring 1900, som hovedparten af vore kilder belyser. *Tåen, tawen, tæjen* el.lign. har det lydt i de fleste nørrejyske dialekter, jf. kort 1. I et mindre nordvestjysk område, som også fremgår af kortet, har man dog råbt *ta'!* Ud fra begge råb må man forvente, at legen har heddet *at (lege) ta'*, og det har vi også mange oplysninger om fra området, hvor man råbte *ta'!*, men ellers kun sparsomme oplysninger fra andre nordlige egne: lidt ned i Midtvestjylland, ind på Viborg-kanten og op i Vestvendsyssel. De få oplysninger skyldes kun delvis, at vi ikke direkte har efterspurgt dét navn; det skyldes også, at ordbogens kilder sjældent spontant meddeler så upåfaldende en betegnelse, og endelig at navnet har været under pres af de mere iørefaldende navne, vi nu skal betragte.

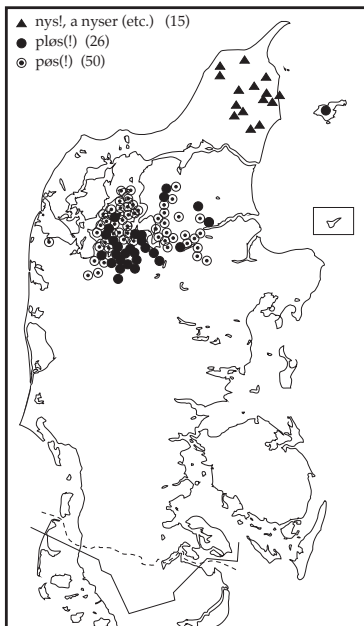
I store dele af Øst- og Sydjylland, hvor råbet kunne lyde *taget!*, hed legen hyppigst – ganske som den hyppigst hed det i Sønderjylland – *tik* (udtalt med *i* eller *e*, stedvis også som *tæk, tjek*). Grundlaget for dette navn er råbet *tik!*, som blev brugt i de selvsamme områder, når man rørte ”offeret” (evt. som variant til *taget!*), jf. kort 2. Ordet *tik* er lånt fra nedertysk (i øvrigt også som alm. verbum og substantiv: *å tik* = give et let slag; *et/en tik* = et let slag). Hvor *tik(!)* og *taget!* overlapper hinanden, ses det, at råbet *taget!* (ganske uanset kildernes antal) står langt stærkere end navnet *ta'*, så man altså meget vel kunne lege

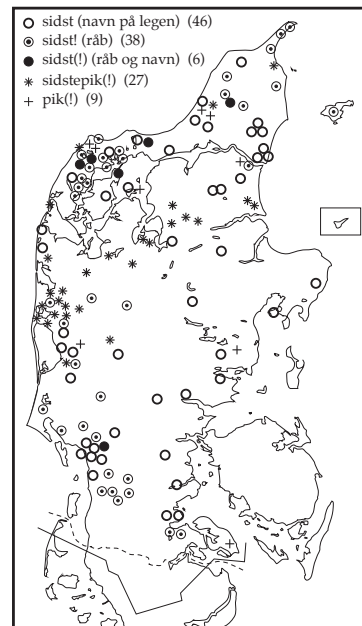
Kort 1

Kort 2

Kort 3

Kort 4

tik, men undervejs lige så gerne råbe *taget!* som *tik!* Den rimeligste forklaring er, at ordet *tik* har bredt sig sydfra, men at det i dele af Syd- og Østjylland ikke helt – og længere mod nordvest langt fra – har kunnet udkonkurrere det ældre og umiddelbart forståelige fangeråb *taget!*⁴

I et midtjysk område fra Salling over Skive-Viborg-egnen, østpå til Randers og lidt op i Vesthimmerland hed den simple fangeleg *pløs* eller *pøs* – ud fra råbet, man brugte når man rørte ”offeret”: *pløs!*, *pøs!* Da råb og navn synes at følges tæt i hele området, tillader vi os at præsentere dem under ét på kort 3.⁵ Formen med *-l-* dominerer centralt (i Skive-Viborg-egnen) og er formentlig den ældste; det lyder nemlig plausibelt, at ”*tagfat ... blev kaldt Pløs, fordi man oprindeligt skulle røre hinanden på den lap, pløsen, som afsluttede stunthosen*” (dvs. den fodløse strømpe, datidens børn gik med).⁶ Den *l*-løse form skyldes i så fald forvanskning, efter at strømpeglosen er blevet glemt. Råbet optræder også i mere avancerede fangelege med fristeder, såsom ”hund og hare” eller ”bjergmand”.⁷

I det nordøstlige Vendsyssel råbes der *nys!* (med varianter som *nyst!* *a nyser dig*), og legen hedder tilsvarende *nys* eller *at nyse*); også hér følges råb og navn så tæt, at vi tør præsentere dem under ét, igen på kort 3. Dette med at *nyse* synes i samme egn oprindelig at være betegnelsen for, at man forbeholder sig noget, ”sætter sig” på det: *a nyjser får awijsen* (= jeg siger helle for avisen; jeg vil have den, når den kommer eller bliver ledig).⁸ Ved at bruge råbet i fangeleg markerer man, at den fangede er ”udset, valgt” som offer.

Et råb og navn på legen, som meddeles spredt fra hele Nørrejylland – og sporadisk fra det nordligste Sønderjylland – er *sidst(!)*, jf. kort 4. I denne isolerede form virker det som et købstadsord, der har bredt sig⁹, uden dog at være slået igennem som råb i det centrale Østjylland; nord for Limfjorden er ordet stedvis vokset sammen med den ældre glose: *sidst-ta'(!)*. I Nordøst- og Nordjylland har det ny ord muligvis kunnet støtte sig til en ældre lokal betegnelse: *sidstepik(!)*, meddelt (som udråb og/eller navn) af en del kilder i et bælte Ringløbing-Skive-Randers, mere sporadisk også nord- og sydfør, og undertiden (som udråb) afkortet til *pik!* Jf. atter kort 4; her skelnes ikke mellem udråb og navn, og 3 meddelelser fra Thy og Mors om varianten *sidstedask(!)*

er ikke medtaget. Det er formentlig den selvsamme ældre betegnelse *sidstedask* (mv.), som (afkortet anderledes) ligger til grund også for købstadsordet *sidst(!)*.¹⁰

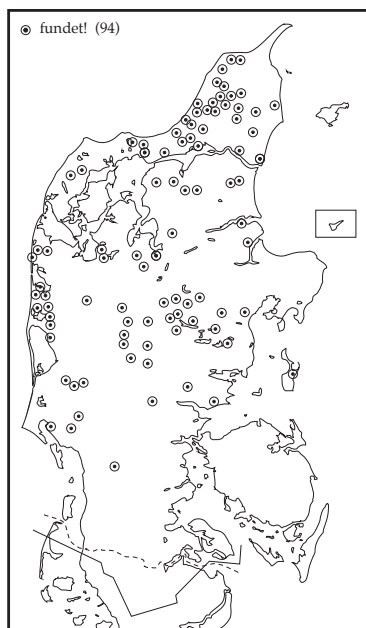
Det virker umiddelbart sært at råbe noget med *sidst!*, når meningen er, at legen skal fortsætte (med en ny fanger). Ældre kilder viser da også, at råbet og navnet oprindeligt var knyttet til et farvel-ritual blandt faste kammerater: *når Børn går fra hinanden, er det almindelig Skik, at de give hinanden Sidste-Pik (et lille Slag med Hånden), det gjælder da om hvem der sidst kan komme til at slå; den siger da triumferende: "du bær mit Sidste-Pek"*.¹¹ Herfra er ordet så lånt over til fangelegen.

Flere steder har man udviklet helt specielle (og geografisk stærkt begrænsede) fangeråb (og dermed også mulige ny navne på legen). Mellem Mariager og Randers meddeler 5 kilder således udråbet og navnet *dovs(!)*, ligesom den der starter som fanger kan hedde en *dovs* (mon ikke = *duks*, jf. artiklens slutord om skolens rolle). Fra 2 sogne på Sydmons meddeles et råb *golendel!*, *goliender!* (eller noget lignende), og 2 kilder i Sydthy siger, man råbte *po(m)pas!* – hvilket minder om 3 nordøstjyske kilders *pas!* Ingen af disse sidste råb kendes ellers fra leg, if. Jysk Ordbogs samlinger.

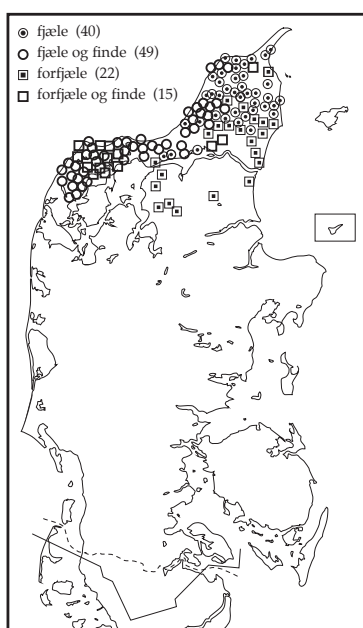
I 7 indberetninger fra Esbjerg-Ribe-egnen anføres ordet *salt(!)*, men konteksten tyder på, at ordet snarest har været brugt i en af de mere udviklede typer tagfat.¹² 6 østjyske meddelere mellem Ålborg og Skanderborg kender råbet *svie!* eller *sveden!*, som ellers mest hører hjemme i boldspil af typen antonius (dér råbt, når man ramte en af de andre med bolden).¹³ Den slags overkrydsninger af råb og navne legene imellem kan ikke undre, i betragtning af at alle børn kendte en bred vifte af lege, som de praktiserede på skift – afhængigt af det fysiske sted, hvor megen tid der var til rådighed, hvor mange og hvilke kammerater der gad være med.

2. Gemmeleg uden dikkedarer

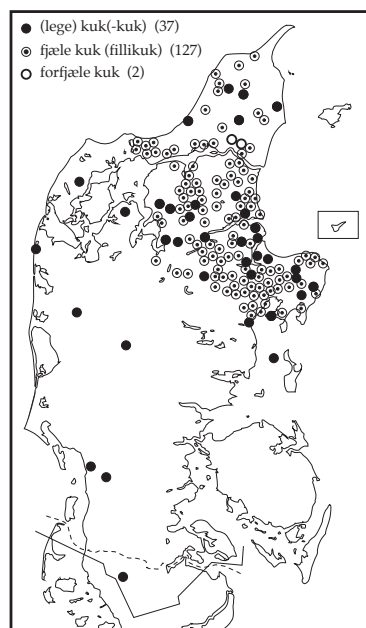
Næsten ligeså enkelt som fangeleg kan gemmeleg udforme sig. En af deltagerne stiller sig op mod en mur eller et træ, holder sig for øjnene og tæller højt til 50 eller 100, mens de andre gemmer sig; derpå råber han/hun *nu kommer jeg!* (el.lign.) og begynder at lede. Når en af de

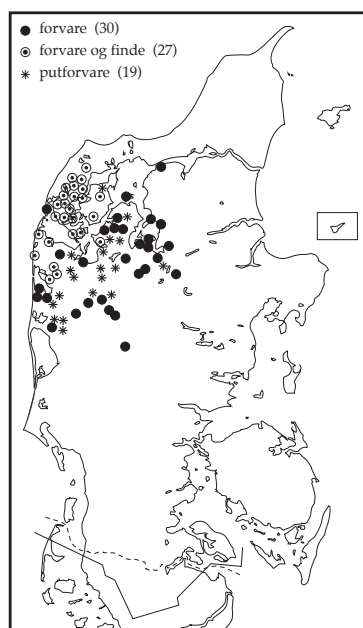
Kort 5

Kort 6

Kort 7

Kort 8

skjulte bliver fundet, råbes der blot *fundet* (*funjen, fojen* el.lign., evt. sammen med den fundnes navn), jf. kort 5. De fundne er ude af legen og venter bare på, at alle bliver fundet. Går det trægt, kan den, der leder, forlange at *ihvor du er, så sig kuk(-kuk)*, og så skal de gemte kukke (selvfølgelig så fordækt som muligt). Går legen helt i stå, bliver finderen presset til at give op og råbe *kom frit frem!* Det er under alle omstændigheder den først fundne, der skal ”stå” i en ny omgang.¹⁴

Ligesom ved fangelegen er det oplagt at navngive legen efter, hvad den går ud på. Derfor hedder den *at fjæle*, evt. *forfjæle* (*og finde*) i et stort nordjysk område, hvor (*for*)*fjæle* er det almindelige ord for at gemme (sig)¹⁵, jf. kort 6, der viser klare geografiske præferencer både for valget *fjæle / forfjæle* og for medtagelse af ordet *finde* eller ej. Nogle husker måske, hvordan Hausgaard sang, at *mæ a Villy, vi hår føltes a i åltj slavls veer, lieg fra vi som bøen rænt runtj å lejje fil å slåest*.¹⁶ Men Hausgaard stammer også fra Ugilt helt mod nord i Vendsyssel.

I store dele af Nordøstjylland indgår kuk(-kuk)-råbet i navnet, enten alene (i den sydlige del af området): (*at lege*) *kuk(-kuk)* – eller mod nord som alternativt efterled til *fjæle*: (*at*) *fjæle-kuk* (med udtaler som *fiel-kuk, fillikuk* etc.), jf. kort 7.¹⁷ Som det ses ved sammenligning af kortene 6 og 7, lapper navnet *fjæle-kuk* ind over (*for*)*fjæle* (*og finde*) i Nordhimmerland, Hanherrederne og Sydvestsyssel, og den stærkere overlapning i en relativt ny spørgeliste som CX kunne tyde på, at *fjæle-kuk* har bredt sig nordpå i første halvdel af 1900-tallet.

I Nord- og Midtvestjylland er det et andet ord for ”at gemme (sig)”, der tager over – i navnet *forvare* (*og finde*), jf. kort 8.¹⁸ Området er ret skarpt afgrænset mod nord- og nordøst, men i syd (Holstebro- og Skive-egnen) er der et betydeligt overlap til det navn på gemmelegen, som dominerer i resten af Midtjylland samt Syd- og Sønderjylland, nemlig *put* (udtalt med *u* eller *o*), jf. kort 9. I overlapsområdet er der sågar udviklet en blandform: *put-forvare* (medtaget på både kort 8 og 9), og et par kilder ved Ringkøbing Fjord meddeler en anden blandform: *put og finde*.

Med navnet *put* kommer legens finde-fase slet ikke til udtryk; navnet bygger udelukkende på dialektens udtryk for at gemme sig, nemlig *putte sig*. Som navnevarianter finder man *at (lege) puttes*

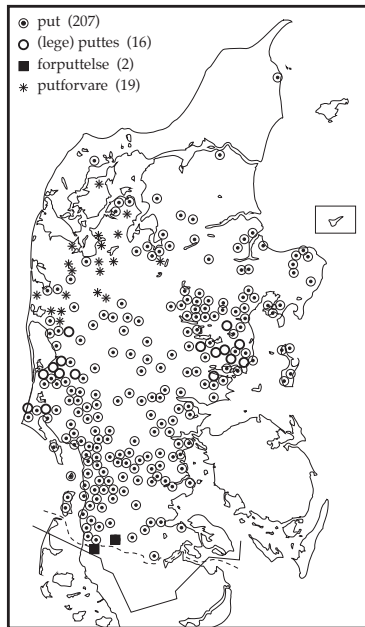
(syd for Ringkøbing og på Odder-egnen), *forput* og *forputtelse* (i Sønderjylland), jf. kort 10. På Aabenraa-Sønderborg-kanten hedder det dog i ældre kilder *forpip*, *pip(pelip)*, *forpippelse* el.lign. (efter verbet at *pippe sig*), og på Als kendes legen under navnet (*at*) *klikkesvæk* (alt dette også vist på kort 10).¹⁹

Alt tyder således på, at den simple fangeleg kendes i hele Jylland under forskellige navne. Men hvad råber fangeren så, når han berører sit ”offer” – syd for det område, hvor det hedder *fundet!* – altså groft sagt syd for en linje Esbjerg-Kolding? (jf. kort 5). Før vi vover et svar på dette, vil vi betragte en anden hovedvariant af gemmelegen, der gik voldsommere for sig – og derfor ikke som den netop beskrevne godt kunne leges indendørs.

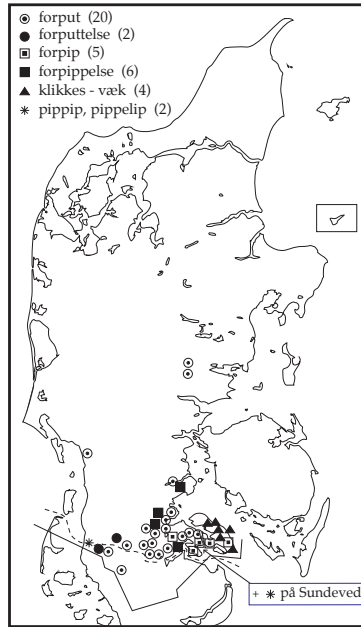
3. Gemmeleg med mål

Denne lidt mere komplicerede (og udfordrende) gemmeleg går ud på, at fangeren, når han/hun finder en skjult, skal skynde sig tilbage til ståstedet og ”krone” vedkommende, typisk ved at klappe på ståstedet og råbe *1, 2, 3, xxx for Jørgen!* (hvor ordet xxx er lokalt bestemt, jfr. ndf. – og helt uomgængeligt!). De skjulte behøver ikke – som i den ovenfor beskrevne gemmeleg – at blive på deres skjulested; de har muligheden for at ”klappe sig selv fri” på ståstedet, både før og efter de er fundet, i førstnævnte tilfælde ved at snige sig derhen, i sidstnævnte tilfælde ved at spæne derhen hurtigere end fangeren, der har opdaget dem. I så fald træder de ud af legen og undgår at blive fangere næste gang. Nogle steder kan de også klappe de allerede fangne fri, så fangeren må begynde forfra. Ved yderligere udvikling kan der indlægges ”heller”, hvor deltagerne står ”i fred”, skønt synlige; men vi stopper ved den beskrevne enkle udgave af legen.²⁰

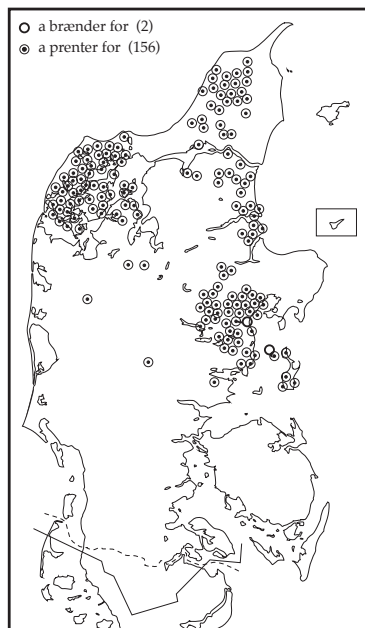
Når man ”kroner” en fundet, sker det i et stort nord- og midt-østjysk område med formlen: *a prenter for Jens* (etc.), eller hvis den gemte kommer først til målet: *a prenter for mig selv*. I det samme område kaldes legen (*at*) *prente*, så vi kan tillade os at samle råbet og legens navn på ét og samme kort 11. *Prente* betyder egentlig at nedfælde noget sirligt med trykte bogstaver (fx erindringsvers over en afdød, affattet af stedets degn og hængt op i hjemmet); i børnenes brug af ordet er det – ligesom de andre legeråb – reduceret til en ”melding”

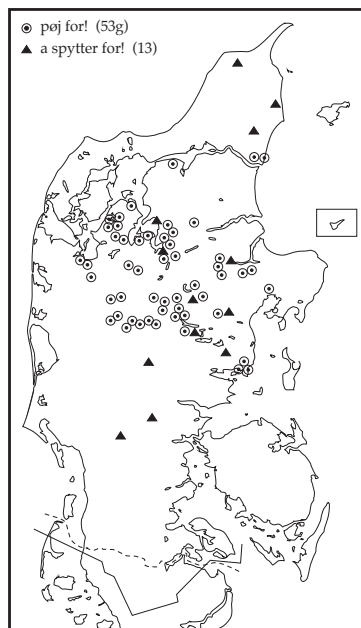
Kort 9

Kort 10

Kort 11

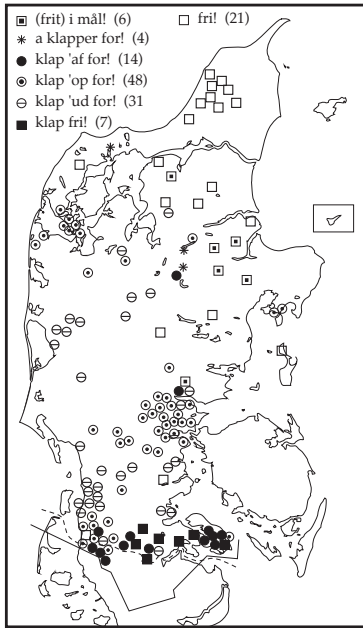
Kort 12

om korrekt udført handling. Forsøg på at finde mening i det sære ord har i det gamle Århus og på Tunø ført til forvanskningen *a brænder for Jens / mig selv*.²¹

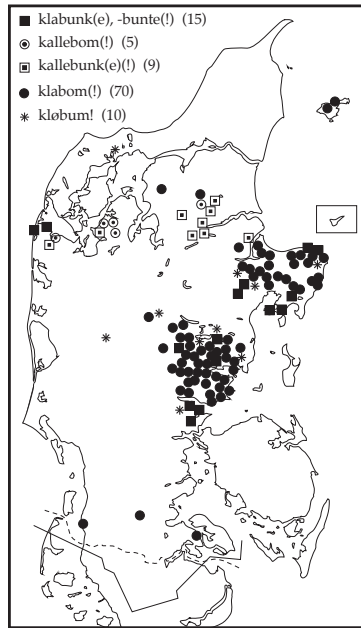
Umiddelbart syd for, i Herning-Skive-Hobro-Randers-Silkeborg-området, lyder råbet *pøj for Jens / mig selv*, og der skal spytes forinden eller efter. I nogle kilder (og kendt sporadisk videre om) er spytteriet verbaliseret: *a spytter for Jens / mig selv*. Jf. for begge dele kort 12. Kraften i at spytte har ældgammel hjemmel i folketroen; tilbage i tiden ledsager spytklatten ofte de besværgelser, hvormed djævelen og andet utøj blev fordrevet²², og den har op til vor tid fungeret som endegyldig besegling af en handel. Det at spytte er heller ikke begrænset til gemmeleg, men indgår fx også i boldlegen antonius; den har derfor sjældent sat sig spor i den enkelte legs navn. Kun en enkelt himmerlandsk meddeler kalder den her behandlede gemmeleg *spytte-på-stolpe*, og i et par andre himmerlandske sogne hed legen *tve-brændt* (efter fangerens råb) – hvor *tve* er en alternativ verbalisering af at spytte²³, og hvor *brændt* muligvis gemmer samme forestillinger som råbet *a brænder* ovenfor.

Længere sydpå i Jylland bruges adskillige råb, som baserer sig på den væsentlige handling, at der klappes på målet: *klap ud for Jens / mig selv!* lyder det i Ringkøbing-egnen, i det nordvestlige Sønderjylland og i Sydøstjylland; *klap op for Jens!* (men sjældent ...*for mig selv*) siger man i Vejle-Kolding-egnen, i det sydvestligste Sønderjylland – og på Thyholm!; *klap af for Jens!* høres almindeligt syd for en linje Åbenrå-Tønder (men for sig selv siger man *klap-fri!*); mere sporadisk forekommer råbene også andre steder i Midt-, Syd- og Sønderjylland; jf. kort 13. Også i den nordøstlige del af Jylland står der – ved siden af ovennævnte generelle råb – en særlig formel til rådighed for den, der ”kroner” sig selv: *fri (for mig)!* eller *(frit) i mål!* (se igen kort 13). Denne formel lapper nogle steder ind over formlen, man bruger, når man ønsker for en tid at træde ud af legen – men dén forbindelse må vi forbigå her. Omvendt kendes fra 3 nabosogne lige vest for Vejle fjord et pudsigt råb, når man ”kroner” en anden: *skrabalder for Jens!*, og på grænsen til Sønderjylland er optegnet et *skærboldt for Jens!*

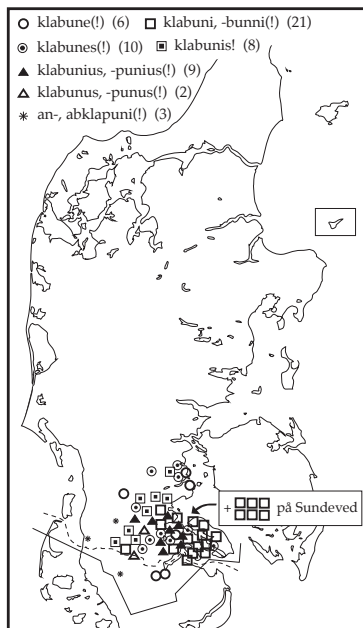
Der er kun få meddelelser om, at gemmelegen med mål har taget navn efter råbene *a prenter*, *a spytter*, *pøj for ...*, *klap ud/op/af for ...*

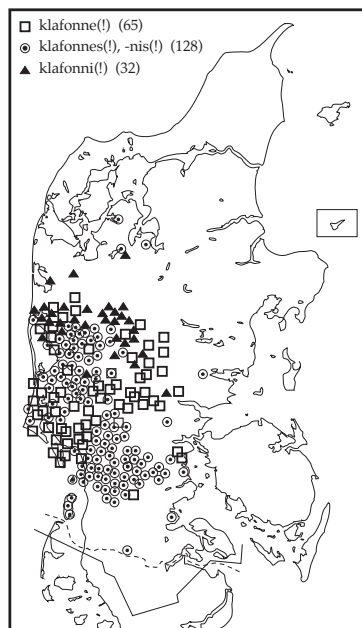
Kort 13

Kort 14

Kort 15

Kort 16

etc. – nærmest kommer navnet *prente-put* (i et par optegnelser fra det østlige Midtjylland).²⁴ I stedet hedder legen i størstedelen af Midt-, Syd- og Sønderjylland noget, der med god vilje kan indpasses under ét af følgende typenavne: *klabom* (jf. kort 14), *klabuni(s)* (jf. kort 15), eller *klafonne(s)* (jf. kort 16). Alle tre typer har adskillige varianter, og forvanskninger er der nok af. De pågældende navne anvendes også som råb, især når man ”kroner” en anden: *klabom* / *klabuni* / *klafonnes for Jens!* – men da (som det forstås) i konkurrence med de netop nævnte *klap-op/ud-råb*.²⁵

Alle navnene på kort 14-16 har hovedtryk på sidste led: *-'bom*, *-'bunes*, *-'fonnes* etc., og alene dette tyder på indlån sydfra. Varianterne *anklapuni*, *abklapuni* (på kort 15) er faktisk rent nedertyske²⁶, og i det lys forekommer det sandsynligt, at også de øvrige (fonetisk og geografisk nærstående) former på kort 15 er tillempninger af dette nedertyske navn til stedlig dialekt (som er langt bedre bekendt med stavelsestypen *b* + lang vokal end med *p* + lang vokal): *-bune*, *-buni* (dominerende mod nord og vest), *-bunes*, *-bunis* (dominerende i sydøst). Varianten *-bun(i)us* (ret centralt i området) er vel en spøgefuldt ”latinisering” (som bringer legens navn i klasse med boldlegen *antonius*); en kortvokalisk variant *kla'bonnes* (optegnet 4 steder i området) er muligvis påvirket af naboområdet *kla'fonnes*. Af mere udsporede former kan nævnes *klapunnels* (fra 2 meddelere på Åbenrå-kanten) og *kapuldres* (fra 2 på Als).

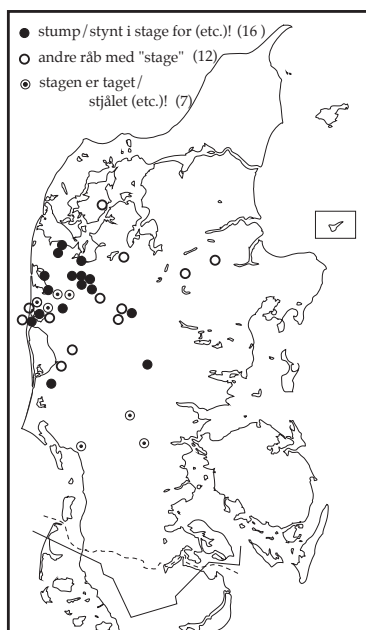
Det midt- og sydøstjyske *klabom* (kort 14) kendes if. Ømålsordbogen også på Lolland-Falster, endda med flere af de samme varianter (*-bunt(e)*, *-bunke*).²⁷ Det antydes dér, at navnet kan være en omdannelse af den type ”krone”-råb, vi har omtalt ovf. (også brugt som navne på legen), i ømål *klap-om*, *klap-op*, *klap-ud*, *klap-under*.²⁸ Forklaringen kunne for så vidt også gælde de jyske *klabum*-former; de er (som kort 13 viser) netop oplyst fra egne af Østjylland, hvor der (i modsætning til naboegnene mod vest og syd) savnes oplysning om klart gennemskuelige råb og navne af typen *klap 'op*, *klap 'ud*. Hvorfor Østjylland og Lolland-Falster så følges i navngivning, uden at et mellemliggende område som Fyn er inddraget, får stå hen; måske har *klabom* været introduceret også dér, blot uden at slå igennem (og udkonkurrere fx *klap-ud*). Helt særjyske er varianter som *klabone*

(3 kilder på Djursland) og formerne med 1.led *kalle-* (langt nord- og vestfor typens centralområde, jf. kort 14) – for ikke at tale om et enestående, helt forvansket *lakkebontus* fra Hanherrederne.²⁹

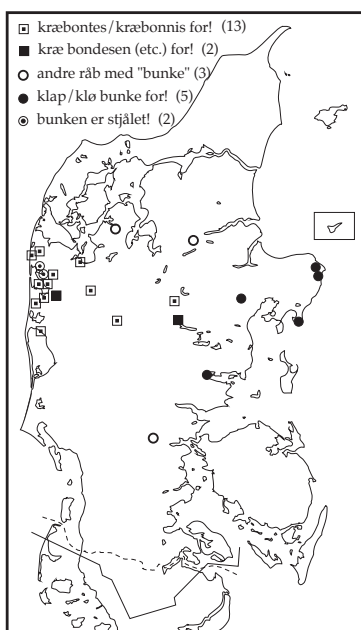
Klafonnes breder sig (som vist på kort 16) over et stort vest-, syd- og sønderjysk område, og udtalen varierer en del. Ligesom i *klabom* kan den tryksvage forstavelse også høres med *e/æ*; efterleddet er normalt stødløst, men har på Esbjerg-Ribe-egnen konsonantstød (*-fon'nes*), hér dog som variant til en stødløs, langvokalisk udtale (*-fo-nes*), der minder om nabo-typen *klabunes*; endelig kan ordet udtales uden eller med slut-*s*, det sidste dominerende mod syd, det første helt i nord (hvor den tryksvage vokal er *-i*: *-fonni*). Typen skyldes muligvis indlån af nordfrisisk *klafunus*³⁰, men mange meddelere viser med skrivemåden *klap-fonnes* el.lign., at de sætter ordet i forbindelse med handlingen at ”klappe ud”.

Når ”krone”-råbet en enkelt gang i Vestjylland er optegnet *klap æ fonne(r) for æ stå-g*³¹, står vi næppe over for et ældre substantiv *fonne(r)*, som kunne ligge bag formen *klafonnes*; snarere er det en misforståelse af råbet *klafonne*, her blot kombineret med et andet ældre råb i Midtjylland. Vi sigter her til en række (overvejende ældre) optegnelser af råb og navne som: *klap i stage* (2 steder mellem Viborg og Randers), *a tinker min stage* (Holmsland), *stump/stynt i stage for Jens* (hele 11 optegnelser i egnen mellem Lemvig, Herning og Ringkøbing).

Den stage, der er tale om, forklares sådan af Evald Tang Kristensen: *Den, der skal tage, stiller sig ved Indgangsdören, og han har æ Stååg. De andre Börn løber om på den anden Side af Huset, men stiller sig, nogle ved ét Hushjørne og nogle ved et andet, om de kan se deres Snit og liste sig om til æ Stage uden at blive seet af den, der tager ... om han kan være så heldig at få Öje på nogle af de Legende ... råber han: Stondt, Jens (etc.) ... kan det ske, at et andet af Börnene er heldigt nok til at komme om til Dören fra den modsatte Husende ... giver han et Slag på Dören og råber: Æ Stååg æ tawwen! (= stagen er taget). Den, der tager, seer sig overrasket om og mærker, at han er overrumplet. Nu er Legen forbi, og skal den fortsættes, må den samme tage igjen.*³²

Kort 17

Kort 18

Men, hov! – det er jo slet ikke den gemmeleg, vi behandler her. Hvad der beskrives, er legen ”hjørnekigger” (hvor hjørnerne af et hus er fristeder), og tilmed i en ældre udgave, hvor initiativet i legen ligger nok så meget hos de deltagere, der er ”i marken”. Den der tæller, skal først og fremmest forsvare sin ”stage”, symbol på ”krone”-stedet; om det engang har været en konkret genstand, der blev bevogtet (fx en stage = tøjrepæl), er umuligt at sige. I andre ældre kilder kaldes ”krone”-stedet *æ bundt* eller *æ bunke*, og så er det dét, finderens ”ejer”, og som slaget står om.³³ Til brug i den yngre gemmeleg er de pågældende råb åbenbart blevet omfortolket: hvor det i citatet ovenfor er deltageren ”fra marken”, der triumferende kan kalde stagen for taget, er det nu sidenhen (ligeså meget eller kun) finderens/forsvareren, der bruger råbet til at ”krone” med: *stagen er taget for Jens!*³⁴ Eller man er – skønt legen stadig kan hedde *stump-i-stage* – gået over til et af de yngre ”krone”-råb, fx *pøj for Jens*.³⁵

Hvad der ligger bag substantiverne *stage*, *bundt* og *bunke* og bag verber som *stunte* / *stynte* / *stumpe*, kunne nok fortjene en nærmere

undersøgelse, men det ville føre for vidt her.³⁶ Vi skal nøjes med (på kort 17-18) groft at registrere, hvorfra vi har sådanne typer af udråb/ navne belagt. Ved en senere granskning af disse udtryk bør formentlig også formerne *klabunke*, *kallebunke* og *klabunt(e)* (fra kort 14) inddrages – som rester af eller sammenblandinger med ovennævnte *bunke/bunte*-navne.

Alting har en ende

Inden vi lukker ned, skylder vi svar på spørgsmålet i slutningen af afsnit 2: syd for en linje Esbjerg-Kolding, hvad sagde man dér i den simple gemmeleg, når man fik øje på en af de gemte? Mangelen på optegnelser af råbet *fundet!* kan tænkes forklaret på tre måder: (1) Man praktiserede ikke den simple form, men legede kun gemmeleg med mål, hvor der skulle ”krones”. (2) Man legede godt nok også simpel gemmeleg, men (2a) brugte en anden formel end *fundet!*, (2b) man brugte ingen fast formel.

Forklaringen må vist blive en kombination. I spl. AK 3 inviteres Jysk Ordbogs meddelere i lige høj grad til at oplyse ”finde”- og ”krone”-formler (uden at der i spørgsmålet sondres mellem de to typer af gemmeleg); men en gennemgang af svarene viser, at jo længere man bevæger sig sydpå, des mere er det gemmelegen med mål, meddelerne beskæftiger sig med. Det ser ud til, at man hernede i højere grad har leget med mål end uden – hvilket også siges direkte en enkelt gang: *Put og klafonnes var to lege ... Ved Klafonnes, som var den oftest benyttede leg (gjorde vi sådan og sådan).*³⁷

Det kan i øvrigt forklare, at det nemme og beskrivende navn *put* undertiden (ligesom lidt længere nordpå) har bredt sig til den frekvente leg (skønt man naturligvis har fastholdt det på stedet indarbejdede ”krone”-råb:) *put = skjul. Den, der ”er den”, står med ansigtet mod en mur, tæller højt til fx 50 og løber så ud for at finde de andre. Når han har fået øje på en, gælder det om at løbe tilbage til tællestedet og ”klappe ham af” ...”abklabuni Misse (fx)”. På et tidspunkt i min barndom gik især dansksindede over til at sige ”krone” i stedet. De voksne kaldte også selve legen abklabuni; men jeg har selv kun kaldt den put.*³⁸

Men man har også kendt den simple gemmeleg; omkring et dusin meddelere syd for Kongeåen modstiller (eksplicit eller ved

navnemodsætning) de to typer gemmeleg. Stort set alle fortæller, hvad der blev råbt i legen med mål (*klafonnes / klabuni for ... , klap aflud for ...*), men kun to kommer ind på råbet i den simple gemmeleg: *Ved Put sagde man ikke noget*.³⁹ *Vi legede put, men jeg mindes ikke, at vi råbte noget*.⁴⁰ Det gjorde man naturligvis, ellers fik man jo ikke markeret, at den og den var fundet! Hvad meddelelsen mener, er at man ikke anvendte en fast formel (som det nørrejyske *fundet!*). Man kunne jo også bare sige – som vi har det fra en nørrejysk meddeler (der ellers godt nok kendte formlen *fundet!*): *Hans, a ka godt se dig, du står henne ved hønsehuset*.⁴¹

Hvad vi slet ikke er kommet ind på, er, hvor børnene kendte legene fra (inkl. deres navne og de forlangte råb). Der gives næppe noget helt enkelt svar på dette spørgsmål. Men gang på gang i optegnelserne omkring lege dukker skolen op som et vigtigt legested, og der er ingen tvivl om, at den har spillet en betydelig rolle for legenes spredning, praktisering og normering. Ud over landet var den lokale skole jo det sted, hvor man – i frikvartererne – havde mest fritid sammen med mange andre børn. Hjemme på en gård havde også børn pligter at passe; de nærmeste nabobørn havde normalt heller ikke fristunder på samme tider som en selv; og ofte var der simpelthen for få børn samlet til de bare lidt mere organiserede lege – selvfølgelig, som en meddeler siger: medmindre der blev holdt fødselsdag!

Litteratur og kilder:

JMøller.HL. = Jørgen Møller: *Hund i lænke – og 99 andre gamle fange- og findelege*. 1990.

Derudover værker med samme forkortelser som i www.jyskordbog.dk > kilder.

Spl. AK 3, top. 1707.1 (og lign.) henviser til besvarelsene af Jysk Ordbogs spørgelister (med angivelse af spørgelistens litrabetegnelse, spørgsmålets nummer og meddelelsens topografisk baserede nummer. De topografiske numre er forklaret i Åge Skjeldborg: *Topografisk ordning af Danmarks egne* (1967), udlagt som pdf-fil på centrets hjemmeside www.jysk.au.dk > Samlinger > Ordbogskartoteket > Topografisk ordning (link i teksten). Al citering fra spørgelisterne er normaliseret (bl.a. ved anvendelse af gældende retskrivning).

Noter:

¹ Jf. JMøller.HL.9. – ² Socialdemokraten 24/6 1955, Tillæg.6. Se tilsvarende Aarhus Stifts-Tidende 9/12 1954, BarnÅrhus.II.1957.75. – ³ Det drejer sig primært om besvarelserne på Spl. AK 3 (udsendt fra 1967), Spl. BN 34 (udsendt fra 1973), som. DB 25 (udsendt fra 1990), Spl. DG 6 (udsendt fra 1995), og endelig Uffs Mindre Spørgeliste 2 (udsendt i JO-regi 1954-57); sidstnævnte er naturligvis særlig værdifuld, fordi disse meddeles erindring rækker helt tilbage til omkr. 1870. – ⁴ Jf. Spl. BN 34, top. 1313.5: *Vi sagde tåen; tik kendes også, men det var vist fra børnene, der talte fint inde i storbyen Fjerritslev.* – ⁵ På Læsø bruges ordet *plø-s* (udtalt uden stød, som et ældre tostavelserord) som udråb i en fangeleg mellem to mål, og fangeren kaldes *plø-si* (= pløsen). Jf. AEspLæsø.II.229. – ⁶ AarboegSkive.1988.32. – ⁷ HPHansen.Opt. PSkC ms. 199:136 (top. 2477), og AEsp.Læsø; hhv. Aakj.JF.83. – ⁸ AEsp.VO.III.73. – ⁹ Spl. BN 34, top. 2474.2: *Ta pøs! – dette sagde mine fetre og kusiner altid til min store forundring. "Vi fra byen" (og det må vel være Skive) sagde: sidst.* – ¹⁰ Jf. ODS. XVIII.1261 + 1247. – ¹¹ DFS 1922/70 s.457 (top. 2543). Optegnelsen støttes af et par østjyske optegnelser ved Valdemar Bennike (DFS 1922/22); desuden af flg. (Spl. BN 34, top. 1709): *Jeg har en kusine på min alder (dvs. f. ca. 1910); når hun har besøg af hendes bedste veninde og følger hende op til vejen, siger de sidstpik til hverandre, til stor forargelse for naboerne.* Ritualet kendes videre omkring (jf. ODS sidsteslag, -rap, -pik, -klap). – ¹² Jf. også HostrupD.II.4.120 (top. 3131) samt Feilb.III:149. – ¹³ Jf. Feilb-optegnelse efter Jens Kjær (top. 2236) og DFS 1906/46 (top. 2073); hhv. DSt. 1922.103 (top. 1999) og DFS 1906/1 (top. 1873). – ¹⁴ Jf. JMøller.HL.79f, hvor denne type kaldes *Kukskjul*. – ¹⁵ Jf. www.jyskordbog.dk > ²*ffjæle 1-2*. Alle oplysninger, hvor (*for*)*ffjæle* blot bruges beskrivende, er udeladt. – ¹⁶ Hausgaard.N. (visen Mig og Villy). Oversættelse: *Jeg og Villy, vi har fulgtes ad, lige siden vi rendte rundt og legede skjul og sloges.* – ¹⁷ Optegnet allerede i O.Bork 1814. VSO.648. (top 1912). – ¹⁸ Jf. www.jyskordbog.dk > ²*for'vare 1-2* – ¹⁹ Vi har p.t. ikke et kvalificeret bud på, hvad *klikkes* kommer af. – ²⁰ Jf. JMøller.HL81f., hvor denne type kaldes *Klap-op*. – ²¹ Fx Dialektstudier.II.246. – ²² *Når gamle folk skal i en ren skjorte, siger de, idet de spytter igennem skjorten: Pøj, i Jesu Navn, nemlig for at fordrive troldene, djævelen o. lign.* Krist.DS.VI.1.142 (top. 2135). – *de* (dvs. de underjordiske) kunde ligefrem stjæle Menneskebørnene, og forældrene saa dem aldrig mere. det kunde dog forhindres, naar Moderen spyttede tre Gange for Vuggen, idet hun sagde "pø, pø, pø!", før hun lagde Barnet deri. KThuborg.Harboøre.207f. (top. 2431). – *Når man fandt noget på sin Vej, måtte man først, inden man tog det op, sige: pøi for jerre, pøi for skurre, å pøi for ålt de, der ligger å Hamborre gar (= pøj for edder, pøj for skurv, og pøj for alt det, der ligger på Hamborg gade); gjorde man det, var man sikker på, at man ikke blev "jerreslåwn", dvs. forgiftet.* PSkC ms. 337.1 (top. 3041; medd. f. 1834). – (som veritabel ed:) *Two sætter a meld Dæwlen å mæ!* (= en spytklat sætter jeg mellem djævelen og mig). Krist.DS.II.323 (uvis jysk kilde). – ²³ ODS.XXIV.1151 *tvi*, F.II.890 *ptøj* (med udtaler som *tvi*, *ty*). – ²⁴ Jf. også dette herlige glimt i Budst.1957.45 (top. 1925): *Så legede vi at prente. Der var tøserne også med. Men først skulle det så bestemmes, hvem der skulle stå først, og det var gerne en af de store tøser, der havde*

lært at sige: "Elle belle ..." ... Men hun slap altid fri, da hun vidste, hvor (i kredsen af deltagere) hun skulle begynde (at tælle). – ²⁵ Spl. AK 3, top. 3084.2: (vi legede) *klafonnes* ... ser han (dvs. finderen) en, klapper han på døren og siger: *klappet NN ud*. – Spl.AK 3, top. 2301: *klap å* (= af) eller *klabomme*. – ²⁶ Jf. Mensing.Wb.III.139: *Klapuner* (med råbet *afklapuner*). – ²⁷ ØMO.9.389f.: *klabum*, *klabunka*, *klabunte*, mv. – ²⁸ ØMO.9.403+410. – ²⁹ Spl. AK 3, top. 1285. – ³⁰ Jf. Mensing.Wb.III.133. – ³¹ Opt. ved Vald. Bennike (top. 2494): *klap e fon'æ får e stå'g = lege skjul med at klappe for hverandre på en nedrammet pæl*. – ³² Krist.BRL.227f. – ³³ Krist.BRL.229f. (uvis top), Sgr.IV.142 (top. 1680). – ³⁴ Ja, i et svar på Spl. AK 3 (top. 2539) er rollerne nærmest byttet om: *når man har fundet en, råbte man: æ stå'g er tåen for N.N., og hvis en kom hen uden at være set, råbte han: æ stå'g er frelst for ald dem der er tåen* (dvs. for ikke bare mig, men også de allerede fangne). – ³⁵ Spl. AK 3, top. 2452.2. – ³⁶ Det kunne i den forbindelse være interessant at efterspore materialet bag legen "Tage firstage" i JMøller: HL.63. Dér optræder, i en leg for hvilken der antydes udenlandske panderter, begreber som "stav", "stondt" og "bod" – alle genkommende i ovn. Tang Kristensen-kilder til gemmelege med *stage*-navn. – ³⁷ Spl. AK 3, top. 3083.1. – ³⁸ Spl. DB 25, top. 3103.1. – ³⁹ Spl. AK 3, top. 3048.4. – ⁴⁰ Spl. AK 3, top.3089.1. – ⁴¹ Spl. AK 3, top. 2191.4.

Torben Arboe:

Juleaften, stefansmorgen og kongeaften

– om juleskikke i gamle dage

I redaktionen af Jysk Ordbog er vi meget passende for denne årstid nået frem til – og forbi – ordet JUL, og som redaktør af dette afsnit vil jeg gerne tage noget frem af alt det, vore samlinger rummer om dette emne. I Vendsyssel har man fx en talemåde, der i delvis oversættelse lyder: ”I skulle være kommet til mig *òm jyw'løn* (= om julen), mens jeg havde noget, sagde han manden, de kom til ham *æ sen Stæfæns mō'øn* (= ad sankt stefans morgen)”. Her er det nemt nok at se sankt stefans dag, dvs. 2. juledag d. 26/12, som baggrund for talemåden og dermed at forstå vitsen: det må have været en meget beskeden jul, når man ikke har noget at byde eventuelle gæster allerede 2. juledags morgen (idet julen for de fleste også dengang betød rigelighed af mad og drikke). Men var stefansdag noget særligt i julen tidligere, siden den har vundet indpas i en talemåde som den nævnte? Tilsvarende: gjorde man noget særligt ud af *kongeaften*, dvs. helligtrekongeraften? Først vil vi dog lige kaste et blik på udtalen af ordet *jul*, da den varierer ganske meget i jysk.

1. Ordet *jul*

Til brug for artiklen *jul* har jeg udarbejdet et kort over ordets udtale i de jyske dialekter; på ordbogens hjemmeside vil det komme i farver, i fig. 1 har vi anvendt skraveringer i stedet.

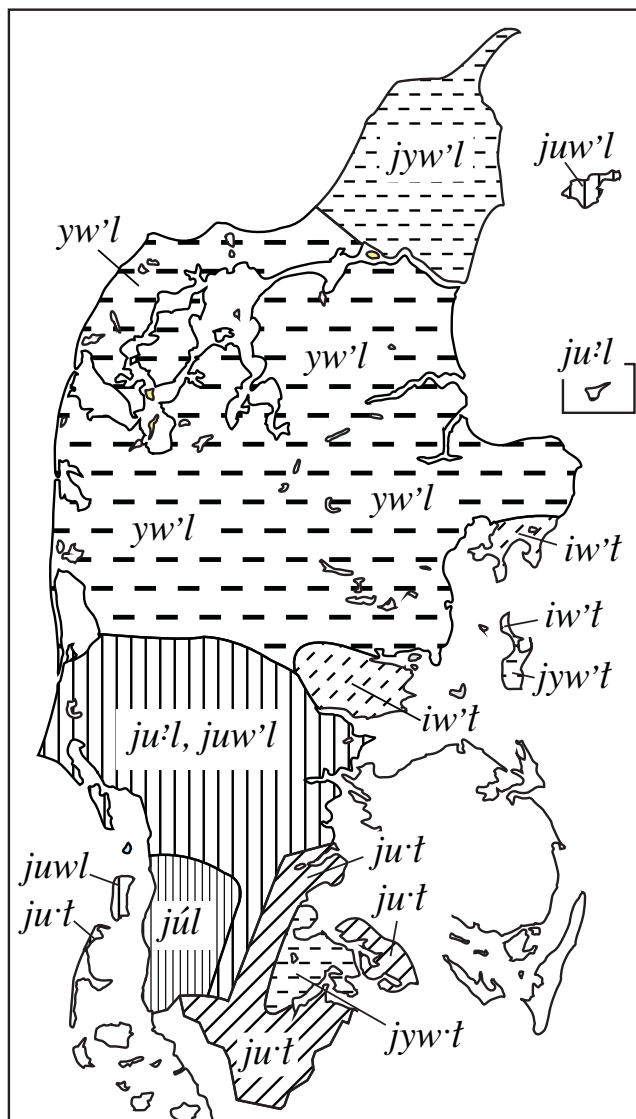

Fig. 1. Kort over udtaleformer af *jul*.

Det fremgår, at kun Syd- og Sønderjylland har udtaleformer i lighed med rigsdansk *ju:l*; i hele Nord- og Midtjylland er udtalen i stedet især *yw'l*, dog *jyw'l* i Vends, desuden *iw't* i Syddjurs samt *iw't* mellem Horsens og Vejle. I den sydøstlige del af Sønderjylland ses *jyw't* på Åbenrå-egnen og i Sundeved (tegnet *t* betegner ”tykt l”).

Denne fordeling af diftong *yw*, *iw* over for vokal *u* findes i en lille gruppe ord, nemlig foruden *jul* kun *hjul* og *skjul*. Disse ord havde i gammeldansk diftongen **iu**, der i andre omgivelser ofte blev til *y*; fx blev *thiuf* til *tyv*, så udviklingen til diftongen *yw* er ikke ukendt, heller ikke i rigsmålsord. Går vi en periode længere tilbage i sproghistorien, finder vi oldnordisk (vikingetids-nordisk) *jól* som den ældste form af ordet *jul*. Ordet betegnede egentlig en midvinterfest over flere dage og blev efter kristendommens indførelse overtaget af kirken og givet den nuværende betydning.¹

Mht. udtalen kan der ske det, at stødet bortfalder og erstattes af længde: i Vendsyssel er *jyw'l* blevet til *jyw:l* forbindelsen *te jyw:l* = ”til jul”, der egentlig her bør skrives ”til jule”. Samme form ses i forbindelsen *li·g förri jywwl* = lige før(end) jul(e), jf. Espegaard (1972-1974 IV:357). Læsø har tilsvarende fx ”om *juw:l* måtte man ikke spinde (på rokken)”, altså ”om jule”, jf. Espegaard (1980).² Mod vest ændres i Hanherred parallelt hermed stødformen *yw'l* til formen *yw:l* med længde i sætninger som: ”inde i stuerne blev der kalket *te yw:l*” (= til jul(e)), jf. Kvolsgaard (1891:37).

2. Sammensætninger med *jul*

Juleaften. Adskillige talemåder med ordet *juleaften* vidner om, at det også tidligere har været vanskeligt at nå alle forberedelserne op til jul, fx: *året er aldrig så langt, juleaften er dog lige (el.) for trangt*, dvs. man bliver ”klemt”, presset til sidst (Vends). Andetsteds hedder det: *det går som tre dage før jul, når æ kvindfolk* (dvs. kvinderne) *render rundt med et lys i hver hånd*, dvs. er så forvirrede af travlhed,

¹ Måske er *jól* indlånt fra oldnordisk til oldengelsk (ordbøgerne er ikke helt enige); i hvert fald findes dér lignende former som *geol(a)*, *geo(h)ol*, der er videreudviklet til *yule*, jf. *The New Shorter English Dictionary* (1993 II:3755). Denne form anvendes stadig som alternativ til *Christmas* (= krist-messe), når der skal signaleres ”gamle dage”.

² Der kan dog også være tale om blot stødtab uden forlængelse af diftongen, jf. *jyw'l* over for *te jyw:l* i Vendsyssel.

at de glemmer, at de allerede har et (tælle)lys i hånden, så de kan se at arbejde med den anden hånd (Vestjylland). *Juleaftensdag* blev ofte kaldt *lille* el. *bitte juledag*.

Aftensmaden eller middagen juleaften blev mange steder kaldt *juleaftensnadver*. Heri ligger ikke nogen hentydning til nadveren i kirken: *nadver* var tidligere det helt almindelige ord for aftensmåltid, oprindeligt *natverd* (= nat-, aftenforplejning). Traktementet kunne i Vendsyssel være ”kødsuppe og bagefter sødsuppe med mange svesker i”, og ”ved 9-tiden kom et stort fad risengrød på bordet, med kanel og smørhul” (Espgaard 1972-1974 II). Andre steder var det ”stuvet Hvidkaal, rigelig overstrøet med Sukker og Kanel, og dertil Ribbensteg og Medisterpølse”, senere på aftenen risengrød med øl; alt i alt mad, som ”laa betydeligt over den daglige Kost” (Jensen 1945:259). På Herningegnen fik man til *ywlawtensnætter* (altså juleaftensnadver) ”Suppe, Kød med Peberrodssauce, Risengrød og, som fjerde Ret, Klipfisk” (H.P.Hansen 1941:50). På Rømø fik nogle haresteg; men mange fik fisk, som sømændene kom hjem og solgte. I Sønderjylland syd for den nuværende grænse stod menuen på *långkål å flæsk å kjø å pøt-s* (= langkål, flæsk, kød og pølse) og senere risengrød og sødt øl – ”blandt bønderne kendte vi slet ikke andet før”, bemærkes det (Ladelund). Og juleaften satte husmoderen sig ved den ene bordende: ”Kvinderne sad ellers ikke til Bords ved Maaltiderne”, men juleaften gjorde de det (Ussing 1926:117).

Der kunne anføres meget mere om juleaftenens forløb; her vil jeg blot nævne, at ud over den rigelige og gode mad medvirkede et fad pebernødder mange steder til at forhøje stemningen: enhver fik en portion, og man skulle prøve at vinde nogle af de andres ved kortspil (fx ”hyp”) eller ved lege som fx ”effen – ueffen” og ”hjortes” (se nærmere i artiklerne i Jysk Ordbog, ”hjortes” under *hjort-her*). Et andet aspekt er, at der forelå forskellige (uskrevne) regler for, hvad man ikke måtte i julen, og tilsvarende varsler om konsekvenserne af at gøre det alligevel: hvis man spandt på rokken juleaften, ville man få bulne fingre, og hvis man kom til at puste lyset ud juleaften, havde man oplevet sin sidste jul.

Julemorgen havde lige som juleaften mange steder særlige madtraditioner tilknyttet. Fx skulle man i Vends have *gammelmad med hvidkål*, hvor første ord betegner saltet eller røget kød og pølse

(jf. Jysk Ordbog). I Thy skulle man om morgenen have et frokostbord med et mægtigt saltmadsfad (*frokost* her i den oprindelige betydning af *fro*, nemlig ”tidlig”), i MØJy serveredes der sylte eller flæsk og stuvet hvidkål, i SØJy stedvis en snaps dertil. I en optegnelse fra Herningegnen anføres en særlig konsekvens heraf: *Ywlmån* (= julemorgen) *skulde man have Frokost og Ywldram* (= juledramme), *inden man skulde i Kirke, og denne Dag wa dæ sårn Löjt i æ Kjær’k* (= var der sådan en lugt i kirken) *af Brændevin* (H.P. Hansen, optegnet i 1938). I SØJy havde man videre den skik, at husets folk fik en kringle (eller æbleskive) og en dram på sengen: man måtte ikke på fastende hjerte gå ud at fodre kreaturerne denne morgen, det kunne betyde foderknaphed året efter.

Juledag måtte man ikke arbejde, bortset fra fodring og anden røgtning af dyrene. Fx måtte man ikke bære noget ud af huset (ikke engang aske), for så bar man lykken ud (Mors). Man spiste ikke rugbrød den dag, kun sigtebrød og hvedekage (= -brød) (MØJy); andre steder gjaldt dette for alle juledagene (fx Sønderjy-Ø). Man skulle som nævnt i kirke, i hvert fald skulle manden i huset af sted, bl.a. for at *ofre* til præst og degn, dvs. betale et mindre pengebeløb til dem; det samlede *juleoffer* havde en vis betydning som del af deres aflønning. Juledags aften kunne *julegilderne* begynde (se nærmere i afsnit 7), og 2. juledag skulle de unge til dans: der var *legestuer* i alle byerne i Ommers (dvs. dansegilder); i Sønderjy-S var der ringridning for drengene henholdsvis karlene 2.-3. juledag.

Juledagene betegnede oftest de 12 dage fra og med juledag til og med helligtrekongersaften d. 5/1; hverdagene efter 2. juledag kaldtes *halvhelligdagene* eller *æ søgn jul* (dvs. søgne-julen). I disse dage måtte intet ”gå rundt”, dvs. redskaber som slibesten, spinderøk og haspetræ (= garnvinde) skulle stå stille, vistnok fordi ”solen stod stille” her ved vintersolhverv. I juledagene tog nogle også vejrvarsler for det kommende år. På en loftsbjælke i stuen tegnede (eller indskar) man en cirkel for hver af de 12 juledage og udfyldte den ud fra de pågældende dages vejr; disse cirkler, der kaldtes *julemærker*, skulle så kunne sige noget om vejret i hver af det følgende års 12 måneder. Ud fra fx 8. dags vejr skulle man altså kunne spå om 8. måneds vejr, dvs. slutte fra vejret nytårsdag til høstvejret i august.

3. Stefansdag, sankt steffensmorgen og andre sammensætninger

I optegnelser vedrørende *juledag* findes adskillige antydninger af, at *stefansdag* har spillet en særlig rolle i fortidens juletraditioner. Ved første øjekast virker det påfaldende, når det fra Thy nævnes, at ”juledags aften var viet juleløjerne: tage naboens trillebør, skovle og lign. og gemme dem de mærkeligste steder”: her beskrives det, man ellers henregner til nytårsløjer. I en anden Thy-kilde omtales, at man ”tidligt 2. juledags morgen skynder sig hen til naboen at *røgte uset hos ham*”, hvilket også tyder på drilleri. En tredje kilde fra Thy anfører direkte navnet: den, der stod sidst op 2. juledag, ”blev kaldt Stafen og drillet noget så grueligt”; her er *Stafen* ikke en trykfejl, men en vidt udbredt udtale af Stefan / Steffen. Sammen med den i indledningen nævnte vendsysselske talemåde, at julen var slut sankt stefansmorgen, giver det baggrund for at antage, at *stefans-* / *steffensdag* har haft særlig betydning i et større nordjysk område.

Ud fra første eksempel ovenfor skulle i så fald juledags aften kunne betegnes *stefansaften* (= aftenen før stefansdag), og det er der faktisk adskillige eksempler på i Nordjylland. Fra Hannæs og det nordlige Thy nævnes således, at det i nabolag var skik at ”gemme dagligdags ting som kedel, kaffekande, malkeskammel og møgbør steffensaften og nytårsaften”. Det ses som et udslag af, at man ”kom hinanden ved”: der var jo ”kun de løjer, man selv lavede” (Gregersen og Jakobsen 1995:72). Der blev ofte ”lavet Ballade Stefansaften, og det gjaldt om at have Dørene lukkede den Aften” (Kristiansen 1933:344). I Himmerland betegnes *stafensaften* hos en kilde som en lille ”drilleaften”, hvor det drejede sig om at passe på kaffekanden, mens derimod nytårsaften ”vendte op og ned på hele byen” (Bjerring 1983 III:159). På Mors kunne man *stafensawten* ud over at stjæle møgbøren også fylde naboens stald med møg, så alt *stafensmåe* (= stefansmorgen) ”lå i en forfærdelig redelighed” (Schmidt 1927:126); løjerne denne aften kunne være grovere end nytårsaftens, nævnes det. Fra Himmerland nævnes som eksempler på ravagen, at man ”forbyttede redskaber og kreaturer” eller ”satte vogne op på taget” (skilt ad, slæbt op og samlet igen deroppe) – altsammen løjer, der andetsteds hørte til ved nytår. I dag ville man nok betegne det som ”grove løjer”, måske grænsende til hærværk; men tidligere faldt sådanne *stefansløjer* altså inden for

den rustikke humors grænser. De fandt kun sted for at ”forulempe naboerne på tilgivelig måde” (Johansen 1932:433). Det kunne dog gå for vidt: Et sted kastede man noget af møddingen ned i brønden; det bevirkede politianmeldelse (Kristensen 1961:77).

Parallelt med disse eksempler på *stefansaften* i Thy, Mors og Himmerland findes som antydte former med *sankt steffens-* i Vendsyssel, desuden i Hanherred, udtalt *sen steffens awten* og lignende. Løjerne var her mest i den blidere ende af skalaen; den aften var ”ungdommen ude for at lave sjov, (fx) forskrække naboerne med uhyggelige lyde” (Espegaard 1972-74 III:229), tøjre hestene baglæns i båsene, desuden med at tage kaffekander mv. som ovenfor. Man skulle juledag være omhyggelig med at gemme sådanne nødvendige ting, ellers ”kunne de nemt få ben at gå på (dvs. forsvinde) om aftenen, *Sin Stæfens awten*”, lyder det fra en kilde i Hanherred. Altså løjer i stil med den nævnte lille ”drilleaften” i Himmerland.

De øvrige sammensætninger med *stefans-* over for *sankt steffens-* viser samme udbredelse; på kortet i fig. 2 er de indtegnet samlet ud fra sammensætninger med *-aften*, *-dag*, *-morgen*.

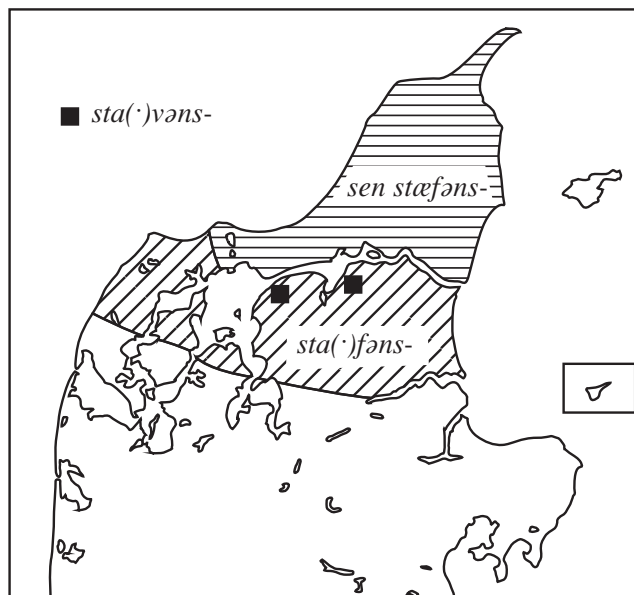

Fig. 2. Udbredelse af *stefansdag* hhv. *sankt steffensdag*.

Det ses, at der ud over de nævnte *stafæns*-former med *-f-* er optegnet to med *-v-*, *stavens-* og *stævens-* i det nordlige Him. Desuden er enkelte af disse eller andre sammensætninger sporadisk kendt i det øvrige Jylland, fx med udtalen *ståfens-* i SVJy.

Stefansmorgen drejede det sig dog også om mad, flere steder i samme stil som julemorgen ovenfor. Fx skulle alle gårdens folk have saltet havtorsk og et stort kødmadsfad *stafensmåår* (Mors, jf. Schmidt 1928:40), eller man genoptog juleaftens gildemåltid sankt steffensmorgen med ribbenssteg og spegede *steffensål* (øen Egholm i Limfjorden vest for Aalborg), hvor dagens navn altså er indgået i betegnelsen for en af madretterne (jf. Værnfelt 1937:298). Også i julen kunne dog noget slippe op, i hvert fald hvis man skal tro talemåden: *vort juleøl var godt, mens det rand(t), men sankt steffensdag måtte vi drikke vand*, sagt af husmoderen, når nogen ”bælgede for glubsk i sig af det gode juleøl” (Fredericia-egnen, jf. Ussing 1915-17:192). En variant heraf: *julen var god, mens den randt, men på san ståfens månen* (sankt stefans morgen) *drak jeg vand*, er afvisende blevet sagt til en, som kom for at smage julebrændevinen (SVJy). Dette er måske sammenblandet med en talemåde om julen generelt: *Yvl va gue, saa læng den vaa'e; men den haa'd Æn Stafens Maa'e* = jul(en) var god, så længe den varede; men den havde ende stefansmorgen (Nordmors) – svarende til den i indledningen nævnte talemåde om, at de besøgende skulle være kommet før sankt stefansmorgen, hvor der ikke var mere julemad tilbage.³

4. Nye betydninger til navnet Stefan/Steffen

Helt specielt har stefansdagen og skikke i forbindelse med den givet navnet *Stefan* hhv. *Steffen* nye betydninger,

1) Den, der kom sidst op stefansmorgen, kaldes i det nordjyske område *Stafen* (= Stefan) i vest og *Steffen* i øst; han blev hånet ”ganske grueligt” resten af dagen (Thy), eller måtte finde sig i navnet hele året (Vends-SØ). Men modsat kunne det være et æres-tilnavn til den hurtigste ved ringridning (Sønderjy-SØ).

³ Dette kan sagtens have baggrund i virkeligheden; fx berettes fra Nordthy/Hanherred, at man et sted havde lånt et stort træfad på en gård til at anrette et kødmadsfad (som tidligere nævnt) på stefansmorgen; man leverede det tilbage igen allerede om eftermiddagen, så var julen nemlig færdig.

2) Karle og piger stod tidligt op stefansmorgen el. -nat og begyndte dagens rengøring i stalden hhv. i stuehuset; når det var klaret, var *Stafen gjent ud* (= Stefan gennet ud), som det hed i en talemåde (Thy). Så var man parat til at begynde stefansløjerne med de andre unge på nabogårdene.

3) Videre betegnede *Stafen* i Him-V en udklædt strådukke, en slags fugleskræmsel eller lignende, der blev forsøgt placeret på en nabogård som en (uvelkommen) medhjælper. Karlene lavede en sådan *stafen* af gammelt tøj, udstoppet med halm, juledags aften (altså *stefansaften*). Fra Farsø fortælles, at de unge stefansaften kunne finde på at anbringe en *stafen* uden for døren, så den faldt ind i hovedet på den, der åbnede døren stefansmorgen. Den kunne være forsynet med en seddel om den tiltænkte "ejermands" synder, hvilket var en ekstra grund til at forsøge at ekspedere den videre til en anden i nabolaget; dermed kunne en *stafen* komme til at gå hele landsbyen rundt.⁴ Også i denne betydning findes eksempler på udtalen med -v-; fx kunne man sætte en *staven* i en vogn, når man anbragte vognen oppe på taget (jf. afsnit 3), så var det ikke nemt at få den uønskede hjælper ned og sendt videre.⁵

Et spørgsmål melder sig afsluttende: hvad er baggrunden historisk set for, at man i Nordjylland har givet sankt stefansdag en så central plads i julens traditioner? Feilberg (1904) anfører, at natten efter juledag og især stefansdags morgen er "en karnevalstid, hvor de groveste løjer drives" (bd. I:133), og påpeger, at dette træk "genfindes i Sydnorge" (s. 135). Men Feilberg knytter ikke en forbindelse tilbage i historien, bortset fra, at han i sin jyske ordbog (Feilberg 1886-1914) nævner, at "St. Steffen i middelalderen [er] hestenes patron", altså skytshelgen (III:166). Dette kan dog kun forklare den nævnte ridekonkurrence i Sønderjy-SØ, ikke hele den nordjyske iscenesættelse af stefansdag.

⁴ Hele dette arrangement minder om løjerne i tilgrænsende områder (Mors, Salling) med at anbringe en lignende *høsthjælper*-figur (kaldet *høstdreng*, *høstmand* mv.) hos en nabo, der ikke var blevet lige så tidligt færdig med høsten som man selv, jf. Arboe 1982:15-17f.

⁵ Kaldes "Stefansmanden" i en beretning i Aalborg Stiftstidende 1953 i Piø 1988:75. Beretningen er desværre ikke geografisk stedfæstet, men må være fra Vesthimmerland (skønt meddeleren er født i MVJy); betegnelsen er formentlig en omskrivning af *Stafen* ovenfor.

5. Kongeaften, kongedag

Fra gammel tid har helligtrekongersdag d. 6/1 markeret afslutningen på julen, og også her tog man forskud på begivenheden aftenen før, helligtrekongersaften. I SVJy og Sønderjy har man især brugt de kortere betegnelser *kongedag*, *kongeaften* (i Sønderjy også en variant med *-s*, *kongesaften*), se kortet i fig. 3; mere sporadisk er disse ord desuden afhjemlet i SØJy op til egnen nord for Horsens.

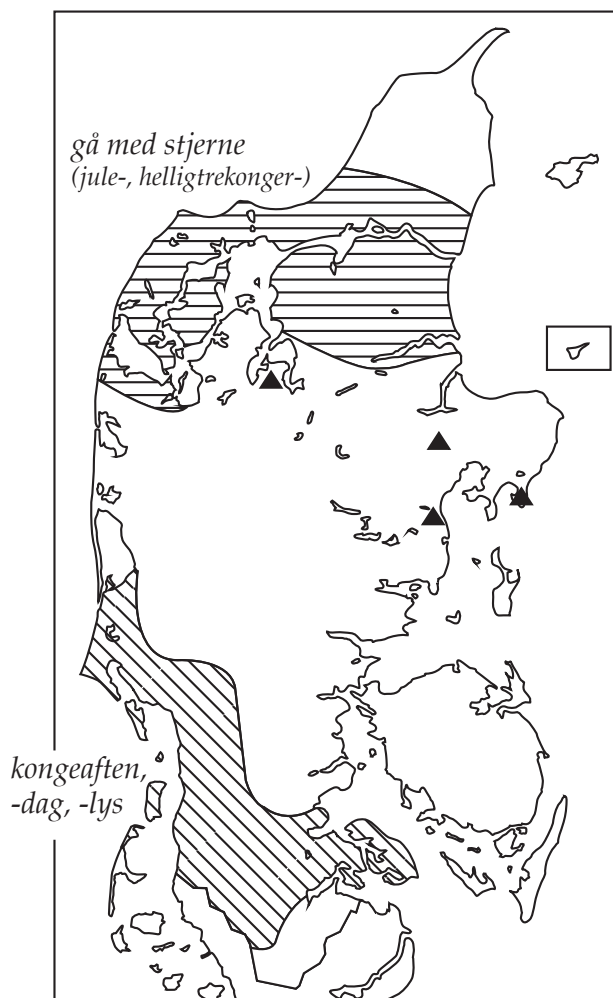

Fig. 3. Kort over udbredelsen af *gå med stjerne* og lign. (jf. afsnit 6) hhv. *kongeaften* mv. (jf. afsnit 5).

Kongeaften skulle man have 3 lys på bordet, eller et særligt *kongelys* med 3 arme. Denne betegnelse blev brugt i samme område som ovenfor, men desuden på Sydsamsø; lyset blev andre steder kaldt *helligtrekongerlys* og *trekongerlys*. Ofte havde man i det 3-armede lys indstøbt lidt krudt i sammenføjnngen af armene (man støbte jo selv lysene dengang), så der lød et (lille) smæld, når lyset var brændt ned dertil, til moro for børnene. Enkelte steder i Sønderjy fik man *kongeaftensnadver*, et måltid i lighed med *juleaftensnadver* ovenfor. På Als havde man en særlig skik med at klæde sig ud enten kongeaften, hvor man skulle *til legs*, dvs. til dans, eller kongedag, hvor drengene ”klæder sig ud og laver alle mulige løjer” (ifølge en optegnelse fra Sundeved). I *æ søgn jul* (= søgne-julen) eller *halvhelligdagene* arbejdede man mindst muligt (jf. ovf.); men efter *kongedag* genoptog man det almindelige arbejde på gården med tærskning etc. og vendte tilbage til dagligdags kost, mange steder dog afbrudt af fortsatte julegilder (jf. afsnit 7).

6. ”Gå med stjernen”: julestjerne, helligtrekongerstjerne

Frem til og ind i 1800-tallet var der i juletiden adskillige steder folk, der gik omkring i landsbyer og til gårde med en særligt udformet stjerne og sang i håb om at få en skilling for det. Denne stjerne kaldtes *julestjerne* eller *helligtrekongerstjerne*, og skikken at *gå med stjerne(n)* var især kendt i et nordjysk område, indtegnet på kortet i fig. 3. Området strækker sig fra Vends-S og Hanherred over Thy, Mors og Him frem til Ommers (fra egnene ved den sydlige Limfjord over til Mariager fjord), desuden enkelte eksempler i egnene syd for det nævnte (Fjends, MØJy-N, Århus og

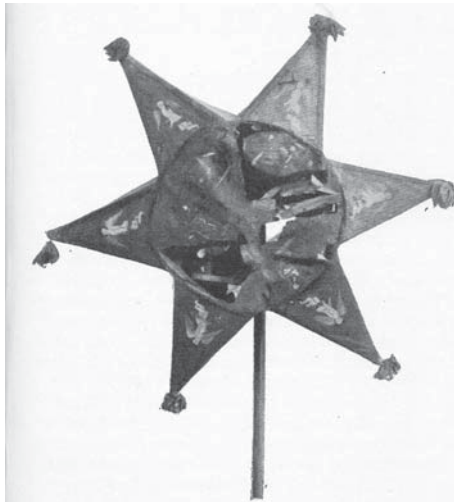

Fig. 4. Helligtrekongerstjerne fra Mors (med englefigurer på stjernespidserne). Jf. Yde Kirk 1938:111; vist den samme som i Søndergaard 1934:32. En lignende er afbildet i Skyum 1948:87.

Ebeltoft, markeret med trekant i fig. 3). *Stjerne* og *julestjerne* er de almindeligste ord i denne sammenhæng; *helligtrekongerstjerne* findes især i Thy, Hanherred og på Mors.

Stjernen var af papir og sat på en stang; den havde 6 eller 7 spidser, og nogle havde et lys indeni. Der kunne være bibelske julebilleder på siderne af den, evt. pædagogisk udformet, så den *stjernemand*, der bar den, kunne vise børnene og andre tilskuere et billede for hver *stjerneverse* eller hvert vers i en bestemt *stjerneverse*. Der kunne være tre mænd i optøget, svarende til de 3 konger el. vise mænd fra Østerland, eller det kunne være en mand med et eller flere børn. Børnene blandt tilskuerne fandt det festligt, når de sang julen ind eller kom i tiden op til helligtrekonger, og de voksne gav gerne eller pligtskyldigst nogle mønter til stjernemændene; nogle syntes, der var en pæn skik med dejlige julesalmer, andre at det var camoufleret tiggeri (Skyum 1948:88). Flere steder nævnes da også, at stjernemændene var fattige folk, især fra andre sogne, fx ”ældre mænd, gerne almisse- eller fattiglemmer fra Vendsyssel, der kom herop i Hanherred [for at skaffe sig] et tillæg til den karrige understøttelse fra kommunen” (Brovst). Lyset i stjernen kunne se pænt nok ud, men mændene var sjældent ret gode til at synge, lyder en anden vurdering fra Hanherred; tilsvarende bemærkes fra det sydøstlige Himmerland, at nogle omkring 1875 snarest betalte dem for at lade være med at synge (Kristensen 1902:120). I årene derefter tog det tilsyneladende overhånd i Him-V; rigtig mange stjernemænd kom helt fra Aalborg, og det fortsatte hele januar igennem. Gendarmerne satte en stopper for det: i Års blev sidste stjernesang sunget i 1887, oplyses det. Også andre steder havde stjerneoptogene strakt sig ud over juletiden; i den henseende mindede de om julegilderne, som vi her til sidst skal betragte lidt nærmere.

Historisk set går stjerneoptogene tilbage til katolske juleoptog i Tyskland, videreført efter reformationen; de kan ses som ”søndersprængte stykker af middelalderens religiøse skuespil..., eller folkelige efterdannelser af scener fra dem” (Feilberg (1904) II:225).

7. Julegilde og synonymmer

Dialekternes ord for ”gilde, fest” viser sig her i sammensætninger med *jule-*, idet man næsten overalt har haft større eller mindre gilder som en slags fast institution i forbindelse med jul; ud over *julegilde*

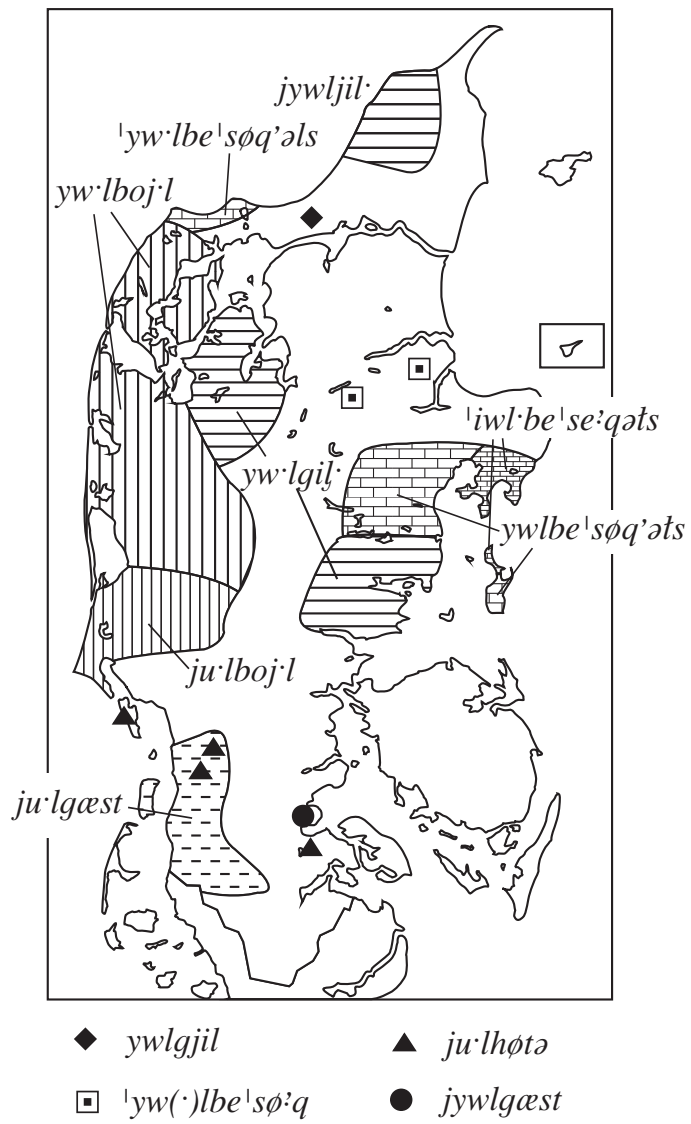

Fig. 5. Kort over synonymer for *jule-gilde*.

drejer det sig især om *jule-besøg*, *jule-besøgelse*, *jule-bojel*, *jule-gæst* og *jule-højtid* (der udtales *-høtte*). Udbredelsen af sidsteleddene i disse sammensætninger er beskrevet i Jysk Ordbog og i flere tilfælde kortlagt ved de pågældende enkeltord (jf. fx *bojel* 1, ²*gæst* og *høj-tid* 3 i www.jyskordbog.dk). Kortet i fig. 5 giver en oversigt over de nævnte *julegilde*-synonymers udbredelse.

I Vendsyssel er betegnelsen *jywljil* = julegilde; samme ord udtales *yw'lgil* i bl.a. Salling og Fjends, desuden *iw'lgil* på Horsens-Vejle egnen. I det nordligste Thy er betegnelsen især ”julebesøgelse”, tilsvarende i det nordlige MØJy, fx skrevet *Yuelbesøgels*.⁶ Ordet brugtes også på Mols og Nordsamsø, men her udtalt ¹*iw'be'se:qøls*. I Vestjylland er *bojel* det dominerende sidsteled; dermed bliver hele ordets udtale *yw'lboj'l* i Nordvest- og Midtvestjylland, men *ju'lboj'l* i Sydvestjylland. I det vestlige Sønderjylland kaldte man gildet *et jw'lgæst*, idet *gæst* er neutrum i betydningen ”gilde” (jf. Jysk Ordbog ²*gæst*); med udtalen *jywlqæst* har ordet også været brugt på egnen nord for Aabenraa. Betegnelsen *julhøtte* (= julehøjtid), der især kendes fra det nordvestlige Sønderjylland, gælder især børnenes fest på sidste skoledag før jul: d. 21/12, der også kaldes ”thomasdag”. Desuden optræder *julegilde* som skriftsprogsbetegnelse næsten overalt, især i det ”tomme” område på kortet i fig. 5.

Ved disse spisegilder var der oftest et stort traktement: man ”skulle have alle retter”, og der ”skulle ikke mangle noget”, hedder det fra Nordthy og Hanherred (Kvolsgaard 1891:117). Det var skik at have *yw'lbesøq'øls* i hver gård, så på Hanstholmegnens kunne nogle personer komme op på at skulle deltage i 21 julebesøgelser. Det krævede planlægning og koordinering gårdene imellem at få afviklet de mange gilder, når mange af beboerne skulle med til de fleste; det kunne dog også være opdelt, så man kun inviterede dem, som hørte til ”æ Law”, dvs. ”laget” (jf. artiklen *byde'lag* i Jysk Ordbog; Sulkjær (1939:54). Flere steder holdt man de første gilder allerede i oktober; men man skulle jo have slagtingen klaret først. På Randers-Hobro egnen gik nogle til *yw'lbesø:q* 12-14 aftener i træk; det var ”let nok at forstå, at folk var lidt utilpasse” efter sådan en omgang (Bjerregaard

⁶ I titlen *Et Yuelbesøgels i Knærkibøj* (= ”Knirkeby”, fiktivt stednavn), bog af Peder Jæger (1884).

1919:43). I MVJy beskrives *ywwlbojler* som ”dansegilder i bøndernes storstuer” i midten af 1800-tallet; i nogle gårde ”blev der gjort *Ywlbojel*” to gange: først for de gamle, så for de unge (Trøstrup (m.fl.) 1914:119). Men man spiste også godt til disse gilder; på større gårde havde man bl.a. en luksus som fiskefadet fremme, med bergensfisk og ”Brøj Smør” (dvs. smeltet smør), men kun til ”de villeste” (dvs. de mest fremtrædende) gæster. Heller ikke de våde varer manglede: ”Når vi kommer *te den Julbojl, saa for vi vos en ordenlig Karmenade*” (= *en god Rus*), hedder det således fra det nordlige SVJy. På Rømø holdt man ”*julgjæst* ved, at gæsterne kom til ”nadver”, altså aftensmåltid (jf. afsnit 2), med efterfølgende kortspil, og i Ballum på fastlandet indenfor var vægterens bedste tid, *lav det stoj aa med e Juulgææst* (= mens det stod på med julegæstebudene), for så blev han altid inviteret indenfor (Lorenzen 1945:12). I Sønderjylland syd for den nuværende rigsgrænse begyndte disse gilder i søgnejulen og fortsatte ”lige til Fastelavn” (Ejerslev 1938:176).

Hermed er givet et vist indblik i, hvad Jysk Ordbogs samlinger rummer af materiale vedrørende ældre tiders jul, især skikke og traditioner i forbindelse med jul, stefansdag og helligtrekonger. Forhåbentlig bliver der senere lejlighed til at behandle andre aspekter af det, materialet rummer om julen og dens traditioner.

Litteratur

- Arboe, Torben (1982): Stodder, enke, fok – jyske betegnelser for sidste neg og sidste læs. *Ord & Sag* 2. Århus:12-22.
- Bjerregaard, N.P. (1919): *Sæd og Skik i Ommersyssel*. København.
- Bjerring, Martin (udg.) (1983): *Barn af Himmerland*. III. Ranum.
- Ejerslev, M.P. (1938): Gammel Sæd og Tro fra det dansktalende Mellem-slesvig. *Sønderjydsk Maanedsskrift*. XIV. Tønder:175-182.
- Espegaard, Arne (1972-1974): *Vendsyssel Ordbog*. I-IV. Hjørring.
- Espegaard, Arne (1980): *Liv og sprog på svundne tiders Læsø*. II. Esbjerg.
- Feilberg, H.F. (1886-1914): *Bidrag til en ordbog over jyske almuesmål*. I-IV. København.

- Feilberg, H.F. (1904): *Jul*. I-II. København.
- Gregersen, Ellen Amtoft og Ingvar Jakobsen (1995): *Hannæs. Folk og egn*. Fjerritslev.
- Hansen, H.P. (1941): *De gamle fortalte*. II. København:41-57.
- Jensen, Marius (1945): Fra min Barndom i Hurup. *Historisk Aarbog for Thisted Amt*. X. København:252-269.
- Johansen, Anders (1932): Næsborg sogn. *Fra Himmerland og Kjær Herred*. VII. Aalborg:397-440.
- Jysk Ordbog = www.jyskordbog.dk
- Kristensen, Evald Tang (1902): *Gamle Folks Fortællinger om det jyske Almueliv. Tillægsbind*. IV. Århus.
- Kristensen, Niels Kristian (1961): Staffensløjer i Himmerland. *Folkeminder* 2. København?
- Kristiansen, Kristiane (1933): Barndoms minder fra Kjelstrup i Hillerslev Sogn. *Historisk Aarbog for Thisted Amt*. IX. København:331-344.
- Kvolsgaard, C.M.C. (1891): *Spredte træk af landbolivet*. København.
- Lorenzen, Hansigne (1945): *De gammel Søkaptejner og andre Fortællinger*. Odense.
- Piø, Iørn (1989): *Den gamle jul*. København.
- Schmidt, Aug. F. (1927): Fra Sejerslev Sogn. *Historisk Aarbog for Mors*. IX. København:109-128.
- Schmidt, Aug. F. (1928): Fra Sundby Sogn. *Historisk Aarbog for Mors*. X. København:23-48.
- Skyum, A.C. (1948): *Morsingmålets Ordforråd*. I. Århus.
- Sulkjær, Johan C. (1939): *Arnborg sogn i Hammerum Herred*. Herning.
- Søndergaard, Kr. (1934): *Gamle Redskaber og deres Brug*. Nykøbing M.
- Trøstrup, J.A. (m.fl.) (1914): Gamle Minder fra Hammerum Herred. *Hardsyssels Aarbog*. VIII. København.
- Ussing, Henrik (1915-17): *Minder fra Erritsø*. København.
- Ussing, Henrik (1926): *Det gamle Als*. København.
- Værnfelt, Kr. (1937): Egholmbogen. *Fra Himmerland og Kjær Herred*. IX. Aalborg:287-348.
- Værnfelt, Kr. (1941): Julestjernen. *Vendsysselske Aarbøger*. XIV. Hjørring: 83-84.
- Yde Kirk, J. (1938): Omvandrende Helligtrekongerstjernesangere. *Historisk Aarbog for Thisted Amt*. VIII. Thisted:107-120.

Inger Schoonderbeek Hansen:

Så skal alle folk ha' risengrød – lidt mere om jul: julemad

Året nærmer sig sin slutning, snart er det jul. I hjemmene gøres der klar til at fejre højtiden med alt det, der nu hører til. Ja, og hvad hører der egentlig til en dansk jul? Der danses om juletræet, nisserne driller, der er lys i mørket og hygge alle vegne, der spises risengrød, eller er det mon risalamande? Der spises gås, eller er det and og flæskesteg?

Danskernes juletraditioner er ret så forskellige. I gamle dage var de ofte forskellige fra landsdel til landsdel. Fx er *goderåd*, udtalt *goj raj*, især kendt fra Sønderjylland som en af julens søde sager, mens man fx i Vendsyssel julemorgen fik *gammelmad med hvidkål*.¹

Dansk julemad er bestemt ikke let kost, men i gamle dage bekom den de fysisk hårdt arbejdende vel. Det var årets højtid, og der blev ikke sparet på noget. Den fedeste gris blev slagtet, og som bekendt blev næsten alt brugt til mad, lige fra blodet (spist som blodpølse sammen med æblemos og sirup) til hovedet: ”den gamle Juleaftensmad [var grøn]Langkaal og røget Grisehoved og ’tyk Ris’ = Risengrød”.² Det var også tiden, hvor der blev bagt på livet løst; det gjaldt især den ’finere’ bagning, hvortil man brugte den dyre hvedemel. Julebagningen skulle gerne kunne holde helt til kyndelmisse: ”fra julebagningen skulle gemmes et stykke brød til kyndelmisse og spises. Så fik de ikke ondt

¹ Se Torben Arboes artikel om jul andetsteds i dette nummer af *Ord & Sag*.

Tak til Inge Friis for inspiration til litteratur om bl.a. ’det sønderjyske kaffebord’ og ’mad i gamle dage’, og tak til Henrik Hovmark, Afdeling for Dialektforskning, Nordisk Forskningsinstitut, Københavns Universitet, for oplysninger om nogle af de jyske meddelere, hvis sprog for snart trekvart århundrede siden blev optegnet af dialektologer ansat i København.

² Kilde fra Angel; *Sønderjysk Månedsskrift* 1944:221f.; se videre om slagting af grise i *Ord & Sag* 16, s. 51 ff.

i deres rygge i høsttiden”.³ Nogle steder gemte man endda noget af julebagningen helt frem til påskemorgen:

”alle i Gaarden skulde have *Yw-lbrø* (julebrød) Paaskemorgen, d.v.s. et Stykke knastørt Brød, som hun [en sær, gammel kone, i slutningen af 1800-tallet] havde gemt fra Julebagningen, og det skulde de æde, medens hun saa paa det – ellers snød de! Men, naar de havde gjort det, saa var de blandt andet beskyttet mod Hugormbid”.⁴

Denne artikel handler om retter, der var særlig brugte i juletiden. For det meste er det vores flittige meddelere, der har indberettet opskrifterne til os, bl.a. når vi i spørgelister en gang imellem har spurgt om egnsretter. Fx stillede vi meddelerne følgende spørgsmål: ”Kendes i Deres dialekt betegnelsen *goderåd* om en bestemt slags kager? – Hvordan bagte man *goderåd*, og til hvilke lejligheder?”⁵ Og i dette års spørgeliste beder vi meddelerne berette om juleskikke, herunder også julemad.

Risengrød

Julemaden kunne være meget forskellig, men rigtig mange steder spiste man *risengrød*. Grød var en billig ret, som man hyppigt spiste, og den var ikke altid særlig populær: ”*di fek grø:ð jæn’åtiw gån i æ w q* = de fik grød 21 gange om ugen (dvs. til alle dagens hovedmåltider)”.⁶ Man kogte da også grød på mange forskellige slags gryn, oftest på byggryn, men også på boghvedegryn (*sødgrød*). Efter 1900 fik man tillige frugtgrød (*rødgrød*).⁷

Grød kogt på *risengryn* var derimod ikke hverdagskost; grynene dyrkes jo ikke herhjemme og var derfor dyre, så risengrød var en luksuspise: ”Risengrød fik man sjældnere, mest til Jul og andre

³ Meddeler fra Bjerre herred (’halvøen’ mellem Horsens fjord og Vejle fjord), født 1877.

⁴ Ringkøbing-egnen, H.P. Hansen (1950) *De gamle fortalte*. Bd. III:135.

⁵ Spørgeliste DA, spørgsmål 28, første gang udsendt til meddelere i slutningen af 1986.

⁶ Meddeler fra Jelling, født 1876, optegnet af Hans Vejrup i 1953 (citeret fra www.jyskordbog.dk > *grød*).

⁷ Se www.jyskordbog.dk > *grød*.

Højtider”.⁸ Risengrød blev serveret, når der var bryllup, og her kunne man også kalde den for *brudegrød* eller (sjældent) *bryllupsgrød*.⁹ Man spiste den også, når man holdt høstgilde, og da hed den naturligvis *høstgrød* eller *korn-i-hus-grød*: ”Som korn-i-hus-grød serveredes *ritjsengrød*’ ved midnatstide”.¹⁰ Og så var der altså også risengrød til jul, og ja, *julegrød* blev den hist og her kaldt: ”æ *ʃúlgrø* (*ʃísgrø*) fik man [juleaften] oven paa kødmaden”.¹¹

Naturligvis skulle risengrynene gerne koges på sødmælk eller fed, nymalket mælk. Grøden blev drysset med sukker, ofte også med kanel, og der skulle være et ordentligt smørhul i midten:

Så sang de en julesalme, og så blev julegrøden hentet ind. Det var risengrød der var kogt i nymalket mælk, og der var strøet puddersukker på og med et godt, stort smørhul.¹²

Risengrød spiste man ofte som forret, og her gav den en god bund i den sultne mave. Denne rækkefølge kunne for familier der levede under trange vilkår, være en nødvendighed. Andre steder spiste man risengrød som en slags dessert; formentlig ikke som risalamande, for det kom først på især borgerskabets julebord efter 1900. Risengrød spiste man ofte juleaften som *juleaftensnadver*¹³:

[først fik man] langkål og flæsk og kød og pølser – og så gav det risengrød og sødt øl bagefter – og risengrød – den smagte godt – der kom et ordentligt stort stykke smør i midten og sukker og kanel rundt om påstrøet.¹⁴

– og mandel kom der også i, visse steder.

⁸ Meddeler fra Lysabild sogn, Als Sønder herred; optegnet af Ella Jensen i 1937.

⁹ Brudegrød kunne også være kogt på boghvedegryn (se www.jyskordbog.dk > *brudegrød*). Det må være en tradition af nyere dato at smide de relativt dyre risengryn efter det nygifte par som lykkebringer (se fx A.J. Gejlager (1946) *Nord for Horsens Fjord*, s. 129; forfatteren er født i 1878).

¹⁰ Arne Espegaard (1974) *Vendsysselk Ordbog*. Bd. IV.

¹¹ Meddeler fra Rømø, født 1879, optegnet af Gunhild Nielsen (født Nissen) i 1944.

¹² Meddeler fra Voldby sogn, Djursland, født 1853.

¹³ Se Torben Arboes artikel andetsteds i dette nummer af *Ord & Sag*.

¹⁴ Meddeler fra Ladelund sogn, født 1883, optegnet af Hans Chr. Nickelsen i 1960.

Ved juletid. Fra Gunnar Knudsen: Dansk Bondeliv i forrige århundrede, s. 148.

Endelig skulle en skål risengrød jo gemmes til nissen: ”I gamle dage fik Nis [dvs. nissen] et fad risengrød med en smørgrotte i [dvs. et smørhul] sat op på loftet”.¹⁵ Glemte man det, kunne han finde på løjer:

Der var en gang nogen, der havde glemt at give Nis sin julegrød. Så om natten slog Nis en af de bedste køer ihjel. Det gik konen da og beklagede sig så meget over, at Nis forbarmede sig over hende og sagde: ”Jeg kan hente en fra Mors og en fra Thy, men så må du ikke glemme, hvad du har lovet mig at fly [dvs. give].” Så om morgenen var der kommet to [køer] i stedet, akkurat ligesom den, han havde slået ihjel.¹⁶

Grønlangkål

En anden velkendt ret var (og er stadig) *grønlangkål*. Grøn kål blev ofte dyrket i kålgården (= køkkenhaven), og retter med den var almindelige i vinterperioden; har grøn kål fået frost, får den tilmed en sødere og mindre skarp smag, ligesom fx rosenkål. Mange kilder oplyser, at man spiste grønlangkål til jul: ”[grønlangkål] blev spist sammen med kogt Flæsk og Skinke til Frokost 1. Juledag og fremdeles saa længe i Julen, som der var noget tilbage af den”.¹⁷ Andet fedt kød kunne dog også bruges: ”Juleaftensnadveren var Grønlangkaal med Svinehoved”.¹⁸ Men man spiste også grønlangkål på andre tidspunkter, og ikke nødvendigvis til højtider.

¹⁵ Meddelelser og optegnelser fra Rise sogn, født 1884, optegnet i perioden 1930-34.

¹⁶ Kilde fra Skjold sogn, Bjerre herred, normaliseret efter Evald Tang Kristensen (1893) *Danske Sagn*, som de har lydt i Folkemunde. Udelukkende efter utrykte Kilder. Anden Afdeling: Ellefolk, Nisser og adskillige Uhyrer, samt religiøse Sagn, Lys og Varsler, s. 92.

¹⁷ Kilde fra Vestjylland, trykt i *Nationaltidende* 25. december 1887.

¹⁸ *Sønderjysk Månedsskrift*. 1937-38:175.

Den sunde, men temmelig tunge kost faldt dog ikke i enhvers smag, især ikke hvis den blev spist for hyppigt:

Grønkålsædelsen har djæveln opfundet for at drille og ødelægge os stakkels skræddere. Grønkål og soflæsk til middag seks gange om ugen, man måtte jo have en svinemave, hvis helbredet skulle holde til den kost.¹⁹

Grønlangkål blev også kaldt *langkål* eller *lang grønkål* (den sidste betegnelse findes kun hos nogle enkelte kilder fra Als). Der er altså tale om (groft) *hakket* og *stuvet grønkål*. Der er også meddelere, der eksplicit oplyser om *hvid* langkål, og da gælder det hakket og stuvet hvidkål, som man mindst lige så hyppigt dyrkede og spiste. Og ja, så findes der da også *kortkål*; den betegnelse kan i dele af Sydvestjylland og Sønderjylland blive brugt om grønkalssuppe.

Modsætningen mellem *langkål* og *kortkål* beror på forskellige måder at tilberede grønkalen på afhængig af om det var til stuvning, dvs. grønlangkål, eller til suppe, dvs. kortkål. Det kommer bl.a. til udtryk i følgende beskrivelse:

En særlig Ret, Grønlangkaal blev lavet paa min Hjemegn i min Drengetid. Det var ikke Grønlangkaal, som den laves nu, men det var Grønkaal hakket i lange Trevler med en Hakkekniv paa et Hakkebrædt, og Trevlerne blev ikke kogt helt ud i den anvendte Mælk.²⁰

Eller fra et enkelt rim:

æ 'kårtkoel' bløw haket så småt som snues
de hør sæj te i æn gammeldas hus²¹

¹⁹ En stor familie havde skræddere til at arbejde for sig i 14 dage, hvor grønkal var en næsten daglig middagsret. Normaliseret gengivelse af *Sønderjysk Aarbog*. 1952: 83.

²⁰ Meddeler fra Gjern sogn, nordvest for Silkeborg, født 1884, som svar på spørge-
liste AÅ1 om madretter og forskellige slags bagværk, udsendt i 1968.

²¹ Oversættelse: Kortkalen blev hakket så fint som snus(tobak), det hører sig til i et
gammeldags hus (dvs. med et gammeldags køkken). Meddeler og optegner fra
Sneum sogn, Sydvestjylland, født 1892.

Denne forskel fremgår også af beretningen fra en meddeler fra Rise sogn i Østsønderjylland, der beskriver kortkål som *skemad* og langkål som *gaffelmad*.²²

Som det allerede fremgik ovenfor, findes der forskellige måder at tilberede grønlankål på. Noget særpræget er tilberedningsmåden i (store dele af) Vendsyssel:

grøn'lång'koo'l [er] julespise i størstedelen af Vendsyssel, bestående af kogte grønkål. Dagen før Lillejuleaften koges grønkål til hele julen i gruekedlen; den kogte kål krystes til nævestore boller, som helst skal kunne holde sig friske til helligtrekonger. Hver dag julen igennem tages nogle boller, hakkes lidt og varmes i panden med fedt fra kødkogningen før jul, og grønlankålen spises nu, med et drys af sukker og kanel over, til koldt, kogt flæsk og medisterpølse.²³

I Sønderjylland var tilberedningen forskellig fra andre steder i Danmark. Grønlankålen havde en let røget smag, da man kogte den på røget flæsk, skinke, grisehoved eller grisekæber. I visse dele af Sønderjylland blandede man desuden kogte kartofler i; på Sundeved og Als spiste man blot (brune) kartofler til, men blandede grønkålen med kogt, hakket hvidkål. Blander man kartofler i, mases eller 'stampes' de med den hakkede, let 'røgede' og kogte grønkål til en noget stiv, fast masse. Den kommes efterfølgende i en gryde med smeltet smør og opvarmet fløde, og helheden blandes til en mere lind grød, bl.a. også ved at tilsætte noget af det 'røgede' vand, kålen har kogt i, eller suppefedtet fra kødet. Til denne velsmagende, mættende vinterret spiste man gerne kød, fx kålpølse og (stribet) flæsk²⁴:

Langkaal kogtes hele, Vandet blev hældt fra, ... [kålen] trykkes i runde Boller i Hænderne for at faa Vandet fra, og så blev de hakket med en krumkniv. Lidt Kartofler i. [Det] blev stuvet i noget af den Suppe, Flæsket og Kødet var kogt i. Spistes med Flæsk og Kød til.²⁵

²² Meddeler og optegner fra Rise sogn, Østsønderjylland, født 1884, optegnet i perioden 1930-34.

²³ Arne Espegaard (1972) *Vendsysselsk Ordbog*. Bd. I.

²⁴ Se Erik Koed Westergaard (1974) *Danske Egnretter*. København: Lindhardt og Ringhof, s. 41-42, 250.

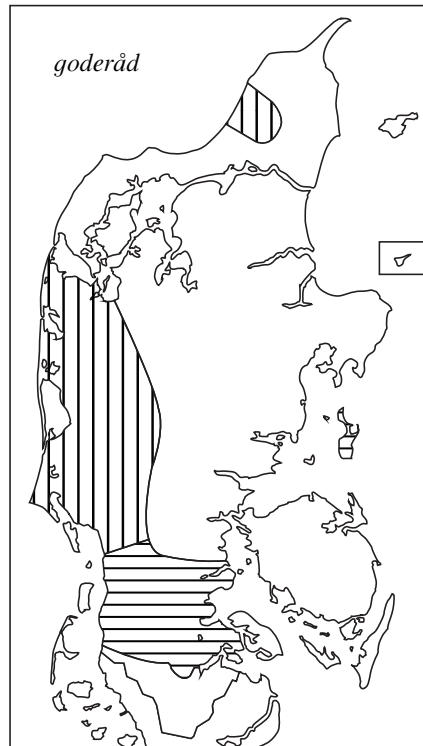
²⁵ Citat fra Anders Bjerrums optegnelser i 1939 fra Vodder sogn, Vestsønderjylland.

Tilberedelsen sker stort set ligesom i Holland. Her hedder retten 'boerenkoolstampot' eller 'stampot van boerenkool', dvs. maste kartofler blandet med kogt grønkål ('bondekål'). Og denne typiske vinterret (men ikke specifikt en juleret) spiser man også gerne sammen med røget medisterpølse og stribet flæsk.

Goderåd

I forbindelse med min redaktion af ordet *goderåd* i 2001 var besvarelsene af ovennævnte spørgeliste det vigtigste hjælpemiddel, til at jeg kunne fastslå ordets udbredelse. Det viste sig, at langt de fleste kilder, der kendte til *goderåd* (en slags vafler), var fra Sønderjylland, men kagerne kendes også i andre dele af Jylland (se kort).

Lidt efterforskning viser da også, at kagerne har en lang tradition i Danmark, også uden for Sønderjylland. De specielle jern, *goderådsjern*, som 'vaflerne' blev bagt i, findes rundt omkring på danske museer; og en opskrift på *goderåd* kan findes i kokebøger tilbage til 1703.²⁶ I gamle dage blev *goderåd* lavet i det åbne ildsted, simpelthen ved at stikke *goderådsjernet* ind i

Kort over udbredelsen af *goderåd*. Tæt afhjemlet i den vandrette skravering, spredt i den lodrette.

Bjerrums hovedmeddelere var forældrene Anne (f. 1874) og Poul (f. 1872).

²⁶ Anne Elisabeth Wigant (1703) *En høy fornemme Madames Kaagebog*, referet efter Inge Adriansen (1998) *Det sønderjyske kaffe bord – et samspil mellem nationalpolitik og kosttradition*. Grænseforeningens årbog 1998:21.

flammerne. Denne tilberedningsmåde kunne også gå an på de nyere brændekomfurer; i dag kan goderådsjernet jo slet ikke bruges på de moderne gas- og elkomfurer.

Det er måske lidt af en tilfældighed, at *goderåd* blev særligt kendte og udbredte i Sønderjylland. I det hele taget fik det sønderjyske kaffebord en særlig status, til trods for at det også var almindeligt at holde kaffeselskab med mindst 5 forskellige slags 'fint' brød og kager andre steder på landet. Hver husmoder med respekt for sig selv skulle jo gerne imponere de andre både med hensyn til mængde, sværhedsgrad og nyt, spændende bagværk. I Sønderjylland var de særlige forhold efter 1864 imidlertid med til at gøre det overdådige kaffebord til noget enestående *dansk*.²⁷

Selve ordet *goderåd* har formentlig noget at gøre med udtrykket *have gode råd*, dvs. 'være velhavende'. Vaflerne blev jo bagt af den mere sjældent dyrkede og derfor dyrere hvedemel, og der blev desuden brugt sukker og æg. *Goderåd* var en luksuspise: "(julen var) den eneste Gang om Aaret, man tillod sig den Flothed at bage Sigtekage for slet ikke at nævne Kringler og "Gueraa".²⁸

Hvordan bager man *goderåd*? I besvarelsen af vores spørgsmål om *goderåd* vedlagde en kilde fra Sundeved følgende opskrift på *goderåd* eller *vestervigs(kager)*, som kagetyperen også kaldes på Aabenraa-egnen; meddeleren skriver også lidt om de forskellige jern, der blev anvendt:

1/2 pund smør
røres med 1/2 pund sukker.
4 æg, 1 pund mel, vaniljesukker.
Sættes på jernet i en aflang klat, med to teskeer.

Goderåd hedder i min slægt 'Vestervigs', som nok er et gammelt navn; nu er man mere gået over til at kalde dem *goi rai*. De bagtes mest til jul, men også når der kom kære gæster, eller til fødselsdage. Rundt om på gårdene havde man et *goderåd*-jern, alle forskellige i mønster, jeg har selv to hængende i køkkenet, ét med et mønster i tern, ét med prikker [...]. Alle jern var tunge, håndsmedede, aflange. På vor

²⁷ Inge Adriansen 1998:22ff.

²⁸ Salomon J. Frifelt og T. Tobiassen Kragelund. *Vi tapper af Tønden*. 1935:10; jf. www.jyskordbog.dk.

nabogård havde de et jern, der var rundt, med en skillelinje i midten; når kagen var bagt, kunne den halveres og man havde to kager, som halvmåner. Man holdt jernet over gløderne (ikke flammeild), talte til 10, vendte jernet, talte til 10 og lukkede jernet op, og kagen var færdig. De kunne også bages i en kakkelovn, jernet ind ad kakkelovns-lugen. Kagerne var sprøde og dejlige.²⁹

Vil man bage *goderåd* i dag, kan et bål sikkert gøre gavn. Find et gammeldags støbejerns vaffeljern – eller måske endda et goderådsjern – og stik det ind i bålets gløder. En anden meddeler fra Sønderjylland skriver nemlig: ”Om os og røg fra ’klynens’ (tørvens) gløder kan have gjort lidt ved smagen ved jeg ikke, men god var den [dvs. kagen]”.³⁰ Smøres pladerne med et stykke flæsk, smager de nok som i gamle dage.

Juletraditioner er kulturelt bestemte

Juletraditioner og dermed også juleretterne er blevet udviklet igennem rigtig mange år, og de er dermed ikke kun forskellige fra familie til familie, fra landsdel til landsdel, fra land til land. Dette viser sig tydeligt, når man sammenligner dansk jul med fx *hollandsk* jul, som jeg er vokset op med. Nogle af de ”faste” ingredienser til en dansk jul, som er nævnt ovenfor, hører også til en hollandsk jul. Hollænderne har også flot udsmykkede juletræer (men danser *ikke* omkring dem), og der er levende lys over det hele (bare ikke på træet selv, det er jo brandfarligt!). Derimod er der hverken nisser, risengrød eller flæskesteg! Folk går som regel i kirke, hygger sig sammen og spiser ’fin’ mad, dog ikke bestemte retter år efter år. Måske er det netop derfor, jeg glæder mig til igen i år at kunne sætte tænderne i en dejlig portion varm risengrød med smørklat og kanel sukker, og i en saftig fyldt gås, for derefter at synge og danse om juletræet, der er pyntet med levende lys.

Glædelig jul!

²⁹ Meddeler fra Løjt sogn, Aabenraa-egnen, Sønderjylland-Øst, født 1902.

³⁰ Meddeleren er fra Lintrup sogn, lidt vest for Ribe, Haderslev Vesteramt, født 1902.

Viggo Sørensen:

End – en nordjysk konjunktion

End æ håd så ja, så ka ed gåt wæ; han håd itj hæn' sæ (= men havde jeg sagt ja, så kan det godt være, han ikke havde hængt sig). Det kommer som en eftertanke til fortællingen om en præsts selvmord. Fortælleren er en kvinde fra Thy, født 1884, hendes ord optaget på bånd i 1964.¹ Oversættelsens *men* rammer ikke helt præcis; der er ikke tale om den form for modsætning, vi oftest forbinder med *men*, snarest signalering af, at hun perspektiverer det forud fortalte.

Det *end*, vi møder her, er en gammel nordisk konjunktion, kendt fra oldislandsk, hvor den blev skrevet *en(n)* – og i lige så høj grad fra gammeldansk, her skrevet *æn/en*. Betydningen lå sådan omtrent midtvejs mellem vores *men* og *og*. Ligesom *og* fører *end* videre inden for et igangværende tema, og ligesom *men* lukkes det op for en alternativ (eller i det mindste modificerende) betragtning.

Det er også sådan, ordet bruges i gammeldansk – fx i fortalen til Jyske Lov²: *Meth logh schal land byggæs. Æn wyldæ hwær man øruæs at sit eghæt ... tha tyrftæ mæn engi logh with* (= med lov skal land bygges; dog hvis enhver ville nøjes med sit eget, så behøvede man ingen lov). Forbeholdet indledt med *æn* (og med irreal brug af datidsformen *wyldæ*) skal undskylde lovens indførelse: vi lever jo desværre ikke i den ønskværdige, tænkbare tilstand, at love kunne undværes – tværtimod, som det hedder et par sætninger længere fremme: *Æn waræ ey logh a landhæ, tha hafthæ hyn mest thær mest mattæ gribæ* (= men/for var der ikke lov i landet, da havde den mest,

¹ PSkC ms. 217.19:10. Top.: 1259 Hundborg sogn, Thy.

² Peter Skautrup: *Den Jyske Lov*. Kbh. 1941. Citaterne er fra s.2. Bogens tekstgrundlag er Ribehåndskriftet (ca. 1430–50).

der kunne rage mest til sig). Med det nye *æn* peges – efter forsikret respekt for naturlig retsfølelse – hen over disse indvendinger tilbage til nødvendigheden af institutionaliseret lov.³

Det modificerende *end* tabte dog tidligt terræn i dansk (og svensk); allerede i 1400-tallet presses ordet fra to sider: dels fra den nyudviklede konjunktion *men* (egl. *medens*, *men* i tryksvag form efterhånden omtolket til signal for modsætning)⁴, dels fra det gamle rummelige *og* (signal for ensartethed, *men* også, om *end* i svag grad, for uddybning/modifikation). Længst hænger konjunktionen *end* ved i de traditionsbundne landsbyvedtægter, fx: *End tager husverten ... nogen skade ved nødverge, da have samme skade for hiemgæld.*⁵ I norsk derimod ses det modificerende *end* bevaret op til nutiden, og derfor har mange danskere (hvis de husker godt efter) mødt det i Holbergs komedier.⁶

³ I ordbogsdelen af Peter Skautrup: *Den Jyske Lov* (1941) forklares funktionen af *æn* således: 1) forbindende sætninger ell. perioder; i alm. indledende en sætn., der i tilknytning til et foregående udsagn angiver en nærmere forklaring ell. indskrænkning ell. (især) modsætningsvis uddyber et fra det foregående forskelligt ell. nyt forhold. – For middelaldersvensk *än* gives i K.F. Söderwall: *Ordbok öfver svenska medeltids-språket* (1884-1918) bd.II:1114 f. følgende, mere udfoldede forklaring: 1) för att beteckna ett motsatsförhållande: *men, men deremot; men åter ...* 2) för att anknyta ett inskränkande el. modifierande tillägg, ett uttalande hvilket innebär ngt som man på grund af det föregående just icke hade anledning att vänta ...: *men, men emellertid, men dock, men likväl ...* 3) för att uttrycka öfvergång till ngt nytt vare sig detta står med det föregående i närmare el. i mera lösligt sammanhang: *men; åter; stundom närmande sig betydelsen: och.* I supplementbind II (1953-73) tilføjes: Ofta upprepade gånger i en raskt flytande berättelse (*Och ... Och ... Och ...*). – Tilsvarende siges det i Richard Cleasby: *An Icelandic-English Dictionary* (2. ed., 1957:127): used in narratives to begin a sentence, merely denoting the progress of the tale much the same as 'and'.

⁴ Peter Skautrup: *Det Danske Sprogs Historie* (1944-70) bd.II:29.

⁵ Vide 1725. Poul Bjerger (m.fl.): *Danske Vider og Vedtægter* (1904-38) bd.III:550. Top.: 1996 Ginnerup sogn, Djursland. Oversættelse: *Men/og tager husets ejer nogen skade, når han værger sig (mod at blive hentet til tinge), da må han tage skade for hjemgæld.*

⁶ Peter Skautrup: *Det Danske Sprogs Historie* (1944-70) bd.III:110. I perioden ca. 1790-1910 dukker det modificerende *end* (og et beslægtet *end*, som jeg kommer til senere) igen sporadisk op i dansk litteratur; det forklares i *Ordbog over det Danske Sprog* bd. IV sp.361 som påvirkning fra norsk og/eller jysk.

Erich! du est en stor Mand, og derfor har
 ikke uden store Anslage. Men end om han vaagnede op i det
 samme?

Også i *Jeppe på Bjerget* stikker Holbergs norske *end* igennem. Her en replik fra 1. akt, scene 8. Baronens lakaj Erich har netop udkastet sit projekt om Jeppe i baronens seng. Baronens bifalder, men bekymrer sig så straks – med citatet – for, at Jeppe vågner op under transporten derhen. Hans forestilling om, hvad der kunne gå galt, indledes med modificerende *end* – her blot kombineret med det signalord, et dansk publikum ville forvente: *men*.

Billeder og tekst er fra: *Tegner Udgave af Ludvig Holbergs samtlige Comoedier. Liebenbergs Textudgave. Kjøbenhavn 1896.*

Men også i nord- og midtjysk dialekt er *end* overordentlig velbevaret i denne modificerende funktion. Thy-eksemplet fra artiklens start har mange paralleller. Over mellemmaden ved høslætten falder følgende bemærkning: ”*Det maa nu alligevelle ikke være rart at være gift med saadan et sølle fordrukkent Mandfolk*”... *Næhj, det kunde det ikke være* (mente de øvrige høstfolk). ”*En at have saadan en Drukkendidrik til Far?*” *kom det igen.*⁷ En anden er kommet i tanker om, at den fordrukne familiefader må give nok så store problemer for børnene.

En familie venter besøg af en kær slægtning; timerne går, og endelig er der en, der lufter muligheden af, at den ventede er blevet forhindret: *In han eð' komæ? = Hvad nu om* (han slet ikke kommer)?⁸ En ny karl på Gammel Langgård beundrer det meget kobber- og messingtøj, der ligger opmagasineret i gårdens vesterende, men pludselig slår det ned i ham, at det jo skal pudses en gang imellem: *'å', 'eñ: når a ska 'te' å 'skur' 'de = ok dog! hvad (nu) når jeg skal til at skure det* (altsammen)!⁹ Heldigvis slipper han.

Som de to sidste eksempler viser, må man ved oversættelsen af det modificerende *end* ofte ty til rigssprogsformuleringer med helt andre pragmatiske markører: *hvad nu/så hvis/om/når* el. lign. (hvor *hvad nu/så* signalerer ny synsvinkel ind på situationen, og sætningen med *hvis/om/når* udfolder den ny mulighed, der skal tages højde for). Det kan ikke undre, at dialekttalende i nyere tid har følt behov for at kombinere med sådanne ”funktionsord” – i takt med at funktionen af det gamle *end* fortonede sig. Faktisk ses en hel del af Jysk Ordbogs kilder at støtte det modificerende *end* med *nu*, *om* eller *så*: *Jøsses, tendt han, end no det er den Slem sjel, der kommer, hwad skal a da saa griw o gjør i* (= *jøsses, tænkte han, hvis nu det er den slemme selv* (dvs. fanden), *der kommer, hvad skal jeg så gribe og gøre i*, dvs. *stille op?*).¹⁰ – *End om de ø blev mandholme* (= *men hvis de øg* (dvs.

⁷ Marie Bregendal: *Sødalssfolkene I-II* (1935:29). Top.: 1706 Fly sogn, Salling.

⁸ PSkC ms. 143,1:10. Top.: 2471 Estvad sogn, Salling

⁹ PSkC ms. 217,9:17. Top.: 1331 Ræhr sogn, Thy. Det indledende udråb er eksempel på den nordvestjyske interjektion, Torben Arboe redegjorde for i *Ord & Sag* 2009.

¹⁰ Thomas Nielsen: *Fra Hedeegne* (1928:11). Top.: 1681 Rødding sogn, Salling.

heste) nu (pludselig) blev mandolme, dvs. ustyrlige).¹¹ – *æ·m så nær do komær hjæ·m, å dej fa·r stoo·r i dön'* (= men så når du kommer hjem, og din far står i døren – og venter på dig?).¹²

Tiden er kommet, hvor det betaler sig at se nærmere på udtalen af ordet *end*. I de tilfælde, hvor de hidtil citerede kilder har behersket lydskrift, ses ordet noteret *en̥* eller *in̥*, og denne udtale – med *e* eller *i*, med *η* eller *n*, og med længde på slutkonsonanten – bekræftes af adskillige andre kilder i Nordvest- og Midtvestjylland, helt ned til Ringkøbing- og Silkeborgegnen. Lydformen er ret beset sær: fuldstændig den samme som for ordet *inde*, et gammelt tostavellesord! – skønt man ud fra den oldislandske og gammeldanske enstavelsesform skulle forvente en nord- og midtvestjysk udtale uden længde, og snarest med stød: *en̥*, *en̥'* (el. lign.), jf. www.jyskordbog.dk > Dialektkort K 4.6 og K 1.3.

Tilsvarende forholder det sig imidlertid med udtalen i Vendsyssel: *æ·n*, *æ·j* (el. lign.)¹³ – fuldstændig den samme som for det gamle tostavelles-verbum *ende*. Vokalen er hér en grad mere åben (*æ* i stedet for *e/i*), men det kan forklares ved, at det palataliserede *-η* i Nordvest- og Midtvestjylland har bevirket lydlukning *æ > e/i* (hvilket ikke er sket i Vendsyssel, idet *-η* er blevet videreudviklet til *-n* eller *-j*)¹⁴; tilsvarende lydlukning *e > i* foran *η* kendes fra mange andre ord i Vest- og ikke mindst Sønderjysk, fx (plur.) *hænder*, som i Vendsyssel hedder *hæj'ær*, men i Midtvestjylland og det sydlige Nordvestjylland *hin̥(·)ær*.¹⁵

Den gammeldanske konjunktion *en/æn* må altså være blevet tostavelles i Nord- og Vestjylland: *ennæ/ænnæ* (el. lign.) – inden ordet via velkendte lydudviklinger endte med de ovenfor viste udtaler.

¹¹ Johan Skjoldborg: *Romaner og Fortællinger* (1921) bd.I:258. Top.: 1321 Øsløs sogn, Hanherrederne.

¹² Arne Espegaard: *Vendsysselsk ordbog* (1972-74) bd.I:152. Top.: 1247 Børglum sogn, Vendsyssel.

¹³ Med streg på linjen (*æ·n* etc.) markerer JO vendsysselsk nylængde, dvs. længde, som i nyere tid er overført til vokalen fra den efterfølgende konsonant, uden at kvaliteten af den oprindelige kortvokal ændres. Jf. Bent Jul Nielsen: *Bidrag til vendelbomålets fonologi* (1984:64ff).

¹⁴ Jf. www.jyskordbog.dk > Dialektkort K 4.6 > Kommentarer.

¹⁵ Jf. www.jysk.ordbog > artiklen *1.hånd* > kort 2.

Pudsigt nok udtales også en del andre gamle enstavelsesord ”på tostavelles-manér” i nordvestjysk og midtvestjysk.¹⁶ I tilfældet *end* kunne forklaringen være, at et støtteord som *nu* – jf. den ovennævnte forbindelse *end nu* – engang er blevet opslugt: *æn nu* > *æn* (hvoraf siden nordvestjysk *en*: /*in*ː/, vendsysselsk *æ*ː*j*). At så også den udvidede konjunktion ses kombineret med ”funktionsordet” *nu*, er ikke urimeligt – hvis man i mellemtiden havde forglemt, hvad længden i *end* skyldtes.

I hvert fald har konjunktionen *end* udvist en lignende ”forslugenhed” i Vendsyssel – ganske vist på et senere tidspunkt, hvor ordet allerede havde fået tostavelles-karakter. I hele det midtvestlige Vendsyssel (hvorfra Jysk Ordbog har mange oplysninger i god lydskrift) er formen *æ*ː*n*/*æ*ː*j* slet ikke den dominerende; det er derimod *æ*ː*m*: *ˈæ*ː*m* *de blywə ˈrèːn, hons ˈså?* = *dersom (el. hvis el. sæt at) det bliver regn, hvad så?*¹⁷ Arne Espegaard har formentlig helt ret i sin antagelse¹⁸, at *æ*ː*m* er en sammentrækning af *ˈæ*ː*n om* – en hyppig udvidelse af konjunktionen *end* længere vestpå, jf. ovenfor.

Ordets hovedudtaler og mulige kombination med andre pragmatiske markører er nu omsider så velbelyst, at jeg med kort 1 tør sammenfatte Jysk Ordbogs oplysninger om *end* som indleder af modificerende sætning. Tyngdepunktet ses så afgjort at ligge nord for Limfjorden.

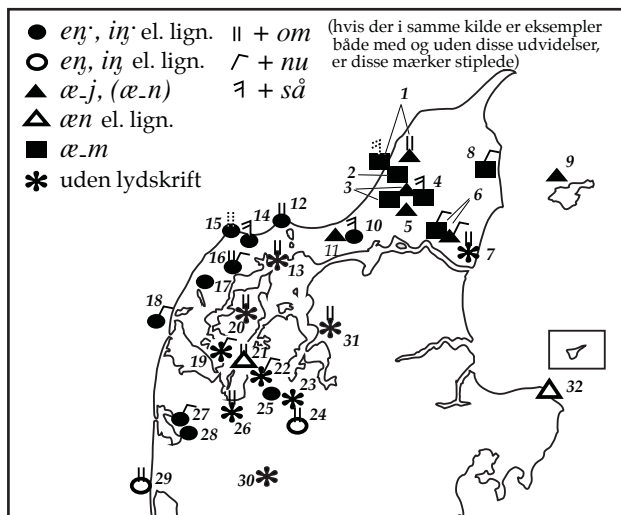
Men vi er ikke færdige endnu. Den behandlede konjunktion *end* har nemlig også en anden, beslægtet funktion i de selvsamme nord- og vestjyske dialekter.

Peder forhører sig hos Kirsten: *Hvordan stod det til dér (henne ved Oles)? – ... De har haft det smaat i Vinter. Ole er bleven smal*

¹⁶ Jf. fx www.jyskordbog, artiklerne *4.al*, *2.and*, *ar*, *1.arm*, *balk*, *1.bov*, *1.bræt*, *1.bund*, *bægt*, *1.dam*, *1.flen*, *2.for*, *1.frø*, *1.glød*, *holm*, *1.hov*, *1.hud*, *1.hul*, *hyld* (for nu at henvise til det publicerede).

¹⁷ J.M.Jensen: *Et Vendelbomaal* (1897-1902:172). Top. 1247 Børglum sogn, Vendsyssel. – Forfatterens vistnok fejlagtige markering af konsonantlængde for faktisk nylængde (*æm*: istf. *æm*), jf. note 13, er rettet i eksemplet – (se nærmere Viggo Sørensen: *Accentforhold i forleddet af jyske sammensætninger. Papers from the 8th Scandinavian Conference of Linguistics* (1985:253)).

¹⁸ Arne Espegaard: *Vendsysselsk Ordbog* (1968-72), bd.I:152.

Kort 1. Modificerende *end* (med efterfølgende sætning)³⁷

i *Ansigtet og hul under Øjnene*. – *End Faster?* (spørger så Peder).¹⁹ Her drejer det sig ikke længere om at modificere noget tidligere sagt. Med det ny spørgsmål fokuserer Peder på en mangel i svaret: så vidt Ole, men hvad så med faster (altså Oles kone)? – Et par af Jysk Ordbogs meddelere diskuterer navne på forskellige typer tørv: 'døj'ₒtøre ... ja 'de wa 'dæm', di så 'diqər 'å' wal, sajt (= digetørv, ja det var velsagtens dem, man satte diger af, dvs. brugte fx til gærde om køkkenhaven). 'enj' 'dæm', wi lå 'òp o ə 'hús (= hvad så dem, vi lagde op på huset?), siger så den anden meddeler – og straks husker han selv svaret: 'mön'ₒtørə (= møntørv).²⁰ Meddeler nr. to accepterer den førstes svar (om digetørv), men fokuserer så straks på en anden type tørv, han er kommet til at tænke på, og som rækker ud over den førstes svar.²¹

¹⁹ C. Staun: *Under Dommen* (1916:185). Top.: 1612 Farstrup sogn, Himmerland.

²⁰ PSkC ms. 217.6.1:1. Top.: 1398 Gettrup sogn, Thy.

²¹ Det hermed anlagte skel mellem modificerende og fokuserende *end* svarer stort set til Torsten Balles skelnen mellem ordets brug i ”udråbspørgesætninger, der angår, hvad der vil ske, el. hvordan det vil gå, hvis et tænkt tilfælde indtræffer eller, én uafvidende, er indtruffet: *hvad nu om; hvis nu*” og ”spørgesætninger, der har relation til et tidligere nævnt forhold: *hvad nu med*”. PSkC seddelsamling. Top.: 1355 Torsted sogn, Thy.

Fokuseringen kan også i stedet for en ”genstand” i den drøftede situation gælde en af samtaleparterne: *hiņ s  må* (= hvad så med mig).²²

At fokusere på noget i en kendt kontekst kræver ikke udfoldelse i en fuld sætning, sådan som det var tilfældet med modifikationerne ovenfor. Det er nok, at ”genstanden” udpeges: * n m ?* (= jamen, hvad så med mig?). Kun hvis den talende vil tydeliggøre sig, kommentere, komme med forslag el. lign., er der behov for en ny sætning. Man diskuterer sønnens giftermål: *Det kan være, du holder mere af Else Thamsen? – Nej, hun er saa lille* (svarer sønnen). *Moderen lo* (og siger så): *End Maren Højstrup, hun er da stor nok i hvert Fald?*²³ – Og hvordan spiller man effektivt sine kort, som kan rydde bordet? Sådan: *ka do 'ste'k 'd n'?* – *'en' 'd n'* – *'en' 'd n'* – *'en' kl r' s?* – *'s  't r' 'a   ge'venst!* (= kan du stikke d n? – og d n – og d n – og kl r es? – så tager j g gevinsten).²⁴

Fra  ldre tekster giver de relevante ordbøger (oldislandske, middelalderdanske el. -svenske) ikke eksempler på *end* i denne fokuserende funktion. Men det skyldes formentlig blot, at fortidens tekster emne- og stilmæssigt ligger langt fra nutidigt jysk talesprog – og velsagtens også fra datidigt talesprog, som udmærket kan have anvendt fokuserende *end*. I hvert fald kendes funktionen også i nutidigt norsk.²⁵ De danske  -dialekter kender derimod hverken det modificerende eller det fokuserende *end* – bortset fra  n vestfynsk kilde.²⁶

Udtalen af fokuserende *end* er ganske den samme som i modificerende funktion, bortset fra at det vendsysselske * m* kun er optegnet i to kilder. Ikke sært, da det jo må formodes at være en

²² PSkCs centralarkiv. Opt. ved Sv. Aakjær ca. 1930. Top.: 1706 Fly sogn, Salling.

²³ Skjoldborg: *Romaner og Fortællinger* (1921) bd.IV:231. Top.: 1321 Øsløs sgn, Hanherrederne.

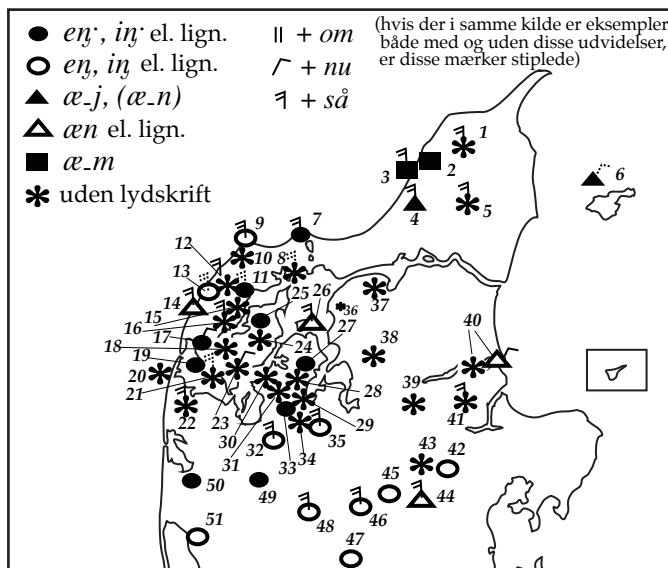
²⁴ Uff. Ms. 129.1. Top.: 2533 Velling sogn, Midtvestjylland.

²⁵ *Norsk Ordbok* (1966 ff.) bd.2 sp. 747: *enn ...1) innleier eit spørsmål som kastar fram ein ny tanke, snur samtalen i ei ny lei ...* (med eksempler som:) *enn han d  ... kva ska ein seia om han?* Den modificerende funktion er behandlet som betydning 3.

²⁶ *Ømålsordbogen* (1992 ff.), bd.3:398: * n hvis jeg g r det?* = hvad vil der ske, hvis jeg g r det? * n Anna?* = hvorledes nu mht. Anna?

sammentrækning af *end om*, mens *om* ikke er et naturligt signalord ved fokusering; se blot oversættelserne til rigssprog ovf.: *hvad så/nu (med)* etc. Det er ord af denne type, som kan forventes brugt også i dialekt til støtte for fokuseringen, og de optræder da også i adskillige (især yngre) kilder: 'æ_j 'nò 'ha_m? = *hvad så med ham?*²⁷ æn så han's – *han wa da hjem?* (= men så Hans – han var da hjemme – går jeg ud fra?).²⁸ Navnlig forbindelsen med *så* er ret hyppig ude vestpå, som det ses af kort 2, hvor samtlige Jysk Ordbogs oplysninger om fokuserende *end* er samlet. Udbredelsen ligner meget den på kort 1, men modificerende *end* ses dog væsentlig stærkere brugt i Vendsyssel, fokuserende *end* væsentlig stærkere i Nordøst- og Midtjylland.

Nu da begge hovedfunktioner af JO.s 4.*end* er præsenteret, kan der rundes af mht. ordets udtale. Af kort 2 ses, at den vendsysselske udtale

Kort 2. Fokuserende *end* (foran substantivisk led)³⁵

²⁷ Arne Espegaard: *Liv og sprog på svundne tiders Læsø* (1980) bd.II:74. Top.: 1300 Læsø.

²⁸ AfD, KU ms. Top.: 2175 Skannerup sogn, Midtøstjylland.

med *-m* kun en enkelt gang er optegnet i fokuserende funktion: *no de wet do enj ha, æ-m de?* (= nåh det vil du ikke have; hvad så med dét?).²⁹ Det synes at underbygge teorien ovf., at *æ-m* er en sammentrækning af *end* og et modificerende *om* – som så først i anden omgang har bredt sig også til fokuserende funktion.

Også de øvrige udtaler, der blev omtalt i artiklens start, var langkonsonantiske eller langvokaliske (*æ-j, enj, inj*), men som det ses af eksemplet ovf. vedr. kortspil, udtales ordet også kort nogle steder (i afgjort trykstærk anvendelse). De fleste af JO.s kilder vedr. *end* benytter ikke fintmærkende lydskrift, så det er vanskeligt at følge denne korte udgave af ordet (*enj, inj*); men der anes en tendens til, at længden kan bortfalde, jo længere man kommer sydpå – ned gennem Thy til Midtjylland. Om det skyldes, at ordet hernede har bevaret sin gamle énstavelseskarakter (evt. som sideform), tør jeg ikke afgøre på det foreliggende materiale. Ella Jensens optegnelse fra Houlbjerg sogn i Midtøstjylland (*inj kre:stæn da* = men så Kristian?³⁰) afslører i hvert fald intet, da selv en systematisk betinget konsonantlængde er bortfaldet her.³¹ Og andre kortformer – som *æn* i Skannerup-citatet ovenfor (jf. note 29), eller det (forvanskede) *hinj* i Fly-citatet ovenfor (jf. note 23) – skyldes klart nok, at *end* er blevet tryksvagt foran et supplerende signalord (*!så*). Eneste oplysning, der med nogen vægt kunne tages til indtægt for et jysk *end* af bevaret énstavelseskarakter, er Velling-citatet ovenfor (jf. note 25).

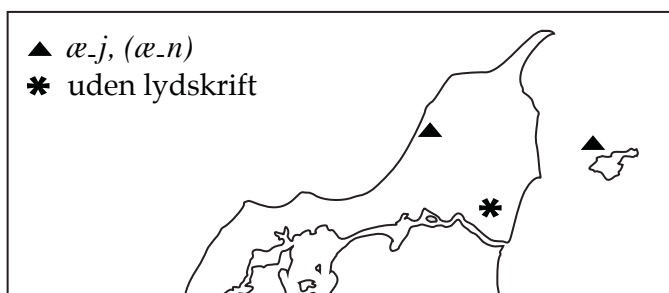
Til allersidst skal lige nævnes en tredje funktion af JO.s *4.end*, nemlig som forstærkning af et adjektiv i stærkt følelsesfyldte udbrud: *!æ-j så ,stow'r håj !blyw'ær!* = *hvor bliver han* (dvs. drengen) *dog stor!*³² – brugt ganske som rigssprogets *sikke* (evt. med støtte af ord som *dog/da*): *sikke stor han (dog/da) bliver!* Her skinner beundringen lige så tydeligt igennem, som forargelsen gør det i følgende eksempel: *Enj*

²⁹ Uff. KU. ms. 202 (J.M.Jensen ca. 1895). Top.: 1247 Børgum sogn, Vendsyssel. Lydskriften er tilrettet som navnt i note 17.

³⁰ Ella Jensen: *Houlbjergmålets Bøjningslære* (1956:86).

³¹ Jf. www.jyskordbog > Dialektkort K 1.3.

³² Arne Espegaard: *Liv og sprog på svundne tiders Læsø* (1980) bd.II:74. Top.: 1300 Læsø.

Kort 3. Forstærkende *end* (foran adjektiv mv.)

saant to Ralliker, som hanj tjyr me! (= sikke to (elendige) ralliker (af heste), han kører rundt med) – hvor det kvalitetsbetegnende adjektiv ganske vist er “indbygget” i håneordet *ralliker*.³³

Denne brug af *end* er kun optegnet i Vendsyssel (med Læsø), jf. kort 3. Men den genfindes i norsk³⁴ og er formentlig endnu et eksempel på, at vendsysseldialekten – via fortidens fiskeri og skudehandel – har lånt af norsk ordforråd.

³³ J.Kr. Larsen: *Bidrag til Ordbog over Vendelbommaalet* (1914:218). Top.: 1474 Ulsted sogn, Vendsyssel.

³⁴ Jf. *Norsk Ordbok* (1966 ff.) bd.2 sp.747 (betydning 2 i artiklen *II enn*)

³⁵ I 4 af kilderne fra Salling og Mors noteres *end* med et initialt h: *hinj, hind, hin, hen* – muligvis i analogi med konjunktionen *heller* (= eller) og adverbiet *hellers* (= ellers). Peter Skautrup (kilde 49 på kort 2) har noteret *inæn*, muligvis fordi denne for ham fremmede konjunktion har lydt næsten som det velkendte adverbium *inden*.

SPØRG ”SKAUTRUP”

Fra Jysk Ordbogs hjemmeside kan man som bekendt kontakte os med alskens spørgsmål om jysk. Et af årets mere spændende fik vi (gennem flere mellemlid) fra en amerikansk statsborger, Leticia Pizzino. Hendes tip-tip-oldeforældre var i 1850’erne udvandret til Nebraska fra Vendsyssel, og hendes bedstemor huskede endnu en dansk sang. Leticia har optaget sangen på bånd og gengiver den, så godt det nu kan gøres i amerikansk ortografi. Nu vil hun gerne have den oversat.

1 Gock fro vindo ay me vay hen	5 What et do saya bit duh muher
Gock fro vindo ay me ven	Past a shall bet duh four
3 Frost a cooley he ah	7 Oh ah itlo ah sing
Got me mon hem me en	For me bone what ah cah

Femtelinjen viser klart, at her er dialekt på spil, formentlig vendelbomål: *Hvad er det, du siger, bitte mor*. Men der er også meget ”sort snak”, så det er sin sag at grave en sammenhæng frem. Dog – starten tyder på noget i retning af: *Gak fra vinduet, min ven* (med varieret gentagelse), og da vi var kommet så vidt, behøvede vor sekretær bare at google denne start – for straks at havne på en (i BiblioLife Production Series) digitaliseret gengivelse af Evald Tang Kristensens: *Gamle folks fortællinger om det jyske almueliv, tredje afdeling* (1892:117). Han har nemlig optegnet den pågældende vise i hele tre varianter; den, der ligger den amerikanske udgave nærmest, lyder sådan:

”Gak fra vindeven, min ven, kom i morrigen igjen, frost og kulden haver drevet, min mand er kommen hjem.”	”Hvad er ’et du siger, lille kon’?” ”Slug en l..., lille mand, a vil sjöng få mi bæn, hwa a vel, å a kan.”
--	---

Det er altså en skæmtevis om konen, som venter besøg af en elsker, og da manden pga. frostvejr kommer uventet tilbage, advarer hun (med de fire første linjer) elskeren, som står uden for vinduet. Den indtrædende ægteemand spørger (i den følgende linje), hvem hun snakker med, og (i linje 6-7) bortforklarer hun vrissent det hele med, at hun synger for børnene.

Denne udgave virker ikke spor dialektal, men sådanne viser har vel været vandrestof, som har skiftet sprogtone og formulering efter, hvem der sang dem hvor.

Nu, hvor situationen står klar, er det straks nemmere at grave et stykke vendelbomål frem af Leticia Pezzinos nedskrivning. Et par amerikanismer har sneget sig ind siden tip-tip-oldeforældrenes tid, og et par steder er ordlyden stadig lidt uvis, men ellers må visen på vendelbomål have lydt som følger (i en lydskrift, der ligger tæt på Arne Espegaards i Vendsysselsk Ordbog). For ikke-vendelboer vedføjjer vi en oversættelse til rigssprog.

”Gak frå wejjere, mi wæn¹, hæn²
gak frå wejjere, mi wæn.
Fråst å ku(·)l li·g ha³
[gåat]⁴ mi må’j hjæm’ ijæn.”

”Gå væk fra vinduet, min ven,
gå fra vinduet, min ven
Frost og kulde har lige
drevet min mand hjem igen.”

”Hwa æ’t do sæj’jer, bette mu’r?”

”Hvad er det, du siger, lille
kone?”

”Pas dæ sjæl’, bette få’r.
Hå a it låw å søng
få mi bö’n, hwa a ka?”

”Pas dig selv, lille mand.
Har jeg ikke lov at synge
for mine børn, hvad jeg kan?”

¹ måske ved sammenblanding med amerikansk (*away*) (= bort)

² = bort, væk

³ en lidt sær ordstilling; har en af vore læsere et bedre forslag?

⁴ vel amerikansk *got* (= fået, drevet);
men hvad har ordlyden oprindeligt været (*fåt* ?)

Høst i gamle dage

Peter Skautrup Centrets manuskriptsamling, der omfatter knap 20 reolmeter, indeholder ud over omfattende optegnelser af dialektord også flere beskrivelser af livet på landet i ældre tid. Blandt disse er den nedenfor gengivne skildring af høsten i et østjysk sogn i slutningen af 1800-tallet.

Fortællingen er skrevet af Peter Kristen Raun Petersen, født 1882 i Voldby syd for Hammel. Han var meddeler til Jysk Ordbog og besvarede i perioden 1949 til 1977 mere end 80 spørgelister – suppleret med en række optegnelser af ord og et par skildringer som den nedenfor gengivne. I anledning af hans 100 års fødselsdag bragte Aarhus Stiftstidende den 3. oktober 1982 en omtale af ham. Han skildres her som en livskunstner, der drømte om at blive journalist, men som dog holdt fast ved landbruget og levede hele sit liv i Voldby. Ifølge omtalen skrev han også digte, som blev sendt til lokalredaktioner, ligesom ”han i dagens spalter tog del i det politiske rundt om i verden, på Christiansborg, i Hammel”.

I 1968 besøgte vi Raun Petersen for at lave en båndoptagelse med ham. På de to bånd, vi optog, beretter han bl.a. om bedsteforældrenes hjem, hedeopdyrkning, tørvegravning, jagt, leg og skolegang. På optagelsen giver han også – uafhængigt af den skriftlige beretning – en fortælling om høsten. Hans mundtlige beskrivelse af høstarbejdet kan høres på vores hjemmeside: www.jysk.au.dk – se under Samlinger > Båndsamlingen > Jyske prøver fra båndsamlingen.

Ove Rasmussen

Høsttiden.

Høsten haae aal Daw waa den Ti o Oret, dæ haa waa den travlest Ti. Den Ti hue Goren it ku klare dem mæ den dawle Arbejskraft, men sku ha Hjælp uefræ i Form o Høstmænd aa Opbinderske.

De wa nowe long Arbejdsdaw. De begynt gjen Klokken sejs om Muenen aa bløw saa ve te syw halot om awtenen. Men dæ wa aalti en gue Stemning, faa sjel om di nok bløw træt, saa bløw di aalle sur. De wa jo om Høsten.

Di flest Goe haj di saam Folk hwæ Oe, de wa jo Indsiddere aa smo Husmænd mæ en bette Plet Joe, dæ gjen vil tien en gue Skjelling aa saa maaske en Hjelp te aa bjerre dje ejen Høst. De wa som Regel aalti di saam Folk, di haj i dem saam Gor, de wa tit, di wa i tow Generationer.

Næe Kuent wa mon, gik dæ Boj te dem, di sku ha, om aa kom den aa den Daw. Dawen begyndt saa mæ, te dem dæ sku høst sku ha dje Hjølli sleben. Hie po Ejnen haa vi aaltie holdt wos te Slibstienen. Po anne Ejn, særli vejstepo, brugt di aa pæn dem mæ en Hamme, aa saa maat Strygen gye Resten. Hwæ Mand sleb sjel si Hjølli, di skywte saa te aa drau.

Høsten har alle dage været den tid af året, der har været den travleste tid. Den tid, hvor gårdene ikke kunne klare sig med den daglige arbejdskraft, men skulle have hjælp udefra i form af høstmænd og opbindersker.

Det var nogle lange arbejdsdage. Det begyndte gerne klokken seks om morgenen og blev så ved til syv – halvtotte om aftenen. Men der var altid en god stemning, for selv om de nok blev trætte, så blev de aldrig sure. Det var jo om høsten.

De fleste gårde havde de samme folk hvert år, det var jo indsiddere og små husmænd med en lille plet jord, der gerne ville tjene en god skilling og så måske en hjælp til at bjerge deres egen høst. Det var som regel altid de samme folk, de havde i de samme gårde, det var tit, de var i to generationer.

Når kornet var modent, gik der bud til dem, de skulle have, om at komme den og den dag. Dagen begyndte så med, at dem, der skulle høste, skulle have deres le slebet. Her på egnen har vi altid holdt os til slibestenen. På andre egne, særlig vestpå, brugte de at penne dem med en hammer, og så måtte strygen gøre resten. Hver mand sleb selv sin le, de skiftede[s] så til at drage (dvs. dreje slibestenen).

Imellegolaw hjalp Høstkwoeneren saa Kuenen mæ aa law Melmaje te, faa Pigeren di sku jo ha maalket.

Næe di saa wa færði, kam di ind aa fek Øllebrø helle Mjælkebrø, dæ va di Steje, di fek en Sejtemelmad aa en Slat Kaffe te.

Næ di saa kam i Marken aa sku te aa begynd, saa strøg di aalsammel dje Hjøllie po jen Gong, aa saa wa dæ ingen, dæ maat stryg, innen den forre Mej haj strøgen.

Wa et en bette Goe aa en ong Mand, dæ sjel gik mæ i Arbitet, saa wa et jo ham dæ gik foran. Wa et en stue Goe – wi haj jo flie po øwe hunne Tønne Land – ja saa war et jo Forkaalen, dæ gik forrest, aa han haj saa Willestpigen te Optaar. Nejstette kam jo saa Annenkaalen. No sku Bettepigen jo egentlig aa hat henne Plads bag ette ham, men da hun jo manne Gong it wa mie end fjøwten femten Aae, ku de it aaltid læ sæ gye. Men haj di saa en Dreng po Goren helle – en ”slobbestue Knejt” o dje ejen – saa bløw han sat te aa ”trimmel” faa hin, aa saa haj hun jo blot aa bin Nieget, aa saa gik et jo.

De wa aaltie møj varmt om Høsten dengong, aa Folk wa hiel annelejs klej po end notedaws. Mandfolken gik jo i nowe tyk aa long Hørgens Skjote, ja manne enda i Blaargens, Vejmels Vest aa Vejmels

I mellemtiden hjalp høstkonerne så konen med at lave mellemadder til, for pigerne de skulle jo malke.

Når de så var færdige, kom de ind og fik øllebrød eller mælkebrød, der var steder, [hvor] de fik en sigtemellemmad og en slat kaffe til.

Når de så kom i marken og skulle til at begynde, så strøg de alle sammen deres le på en gang, og så var der ingen, der måtte stryge, før den forreste mejer havde strøget.

Var det en lille gård og en ung mand, der selv gik med i arbejdet, så var det jo ham, der gik foran. Var det en stor gård – vi havde jo flere på over hundrede tønder land – ja så var det jo forkarlen, der gik forrest, og han havde så førstepigen som optager. Næstefter kom jo så andenkarlen. Nu skulle lillepigen jo egentlig have haft sin plads bag efter ham, men da hun jo mange gange ikke var mere end fjorten-femten år, kunne det ikke altid lade sig gøre. Men havde de så en dreng på gården eller – en slubberstor (dvs. meget stor) knægt af deres egne – så blev han sat til at ”trimle” for hende, og så havde hun jo blot at binde neget, og så gik det jo.

Det var altid meget varmt om høsten dengang, og folk var helt anderledes klædt på end nu til dags. Mandfolkene gik jo i nogle tykke og lange hørgarnsskjorter, ja mange endda i blågarns, vadmelsveste og

Bowse, aa Kvindfolken wa jo i Hørgens Kjowle, dæ wa saa long, te di slæbt ette dem. Di haj aalti en Kyshat po Hoiet o hwi Lat, aa po Armen haj di Høstærme dæ wa knappet ve Honen aa bonnen mæ et Bennel øwe Alboveren, de wa faa aa skon Kjowlærmeren, aa saa haj di gjen Høsthaandske po, faa dæ wa jo en mengde Tisle dengong.

Næ Klokken wa ni, saa wa et Melmajsti, den haj di mæ hjemfræ i nowe Korre aa "Pejteren" mæ Øl. A haa aalle sit di haj Brenvin mæ i Marken. De waet nok en trej Kutie mæ aa fo di hie Melmaje nie; nok haj di travlt, men di sku da aa ha madrow. Aa saa høst di ijen te Meje.

vadmelsbukser, og kvindfolkene var jo i høgarnskjoler, der var så lange, at de slæbte efter dem. De havde altid en kysehat på hovedet af hvid lærred, og på armene havde de høstærmer, der var knappet ved hånden og bundet med et bændel over albuerne, det var for at skåne kjoleærmerne, og så havde de gerne høsthandsker på, for der var jo en mængde tidsler dengang.

Når klokken var ni, så var det mellemmadstid, den (pakken med mellemmadder) havde de med hjemmefra i nogle kurve og "pejteren" (en dunk) med øl. Jeg har aldrig set, de havde brændevin med i marken. Det varede nok en tre kvarter med at få de her mellemmadder ned; nok havde de travlt, men de skulle da også have madro. Og så høstede de igen til middag.

Næ di saa haj fot dje Unnowe, sku Kaalfolken ud aa slib ijen. Pigeren gik i Nøset aa maalket, faa den Gong bløw dæ jo maalket trej Gong om Dawen. Kvonneren hjalp saa te mæ aa wask op. Dæ sku jo gjen blyw en Ston te en bette Mejeshvil, saa Klokken ku godt go te tow, innen di kam ud ætte aa haj fot en to Kaffe mæ en Kandisknald te.

Omkring ve Klokken fi – halfem wa dæ Ettemejsmelmad, den kam Kuenen tit ud mæ faa aa si, hujen de gik aa snak let.

Ja saa høst di ijen te ve syvtien, men dimed hoj Dawen it en, saa sku di jo te aa set sammel, de di haj høst om Dawen, ialfald hves de so ud te Rejn. Wa et Row, di høst, saa sku et da settes sammel, faa de maat it leg po Joren om Nætten. Saa sku di hjem aa ha dje Nætowe, aa saa wa den Daw faabi da faa Kaalfolken, ja de sku wol nok wannes Hejst, men Pigeren sku jo hen aa maalk ijen, aa Husmanen aa hans Kuen sku maaske hjem aa ha et Skor elle to po dje ejen, men di eno ku si teet.

Hves de wa saalen, te dæ kom en Byg, mens di høst, saa gik di jo hjem aa vent paa Tarveje, hves den wa ret stue, helle osse to di nowe niige øwe dem. Kam dæ en Rejnvejrdsau, saa bløw Kaalen sen ud aa

Når de så havde fået deres middagsmad, skulle karlene ud og slibe igen. Pigerne gik i kostalden og malkede, for den gang blev der jo malket tre gange om dagen. Konerne hjalp så til med at vaske op. Der skulle jo gerne blive en stund til et lille middagshvil, så klokken kunne godt blive to, inden de kom ud efter at have fået en tår kaffe med en kandisknald til.

Omkring ved klokken fire – halvfem var der eftermiddagsmellemmad, den kom konen tit ud med for at se, hvordan det gik, og (for at) snakke lidt.

Ja, så høstede de igen til ved syvtiden, men dermed havde dagen ikke ende, så skulle de jo til at sætte sammen, det de havde høstet om dagen, i hvert fald hvis det så ud til regn. Var det rug, de høstede, så skulle det da sættes sammen, for det måtte ikke ligge på jorden om natten. Så skulle de hjem og have deres aftensmad, og så var den dag forbi da for karlene, ja der skulle vel nok vandes heste, men pigerne skulle jo hen og malke igen, og husmanden og hans kone skulle måske hjem og have et skår (med leen) eller to på deres eget, mens de endnu kunne se til det.

Hvis det var sådan, at der kom en byge, mens de høstede, så gik de jo hjem og ventede på tørvejr, hvis den var ret stor, eller også tog de nogle neg over sig. Kom der en regnvejrdsdag, så blev karlene sendt ud at pløje i

plow i Brakmarken, di anne maat saa si aa fin po noi i Laaen. A tøkkes, de wa møj beje Veje om Høsten dengong end no. Vi ku gjen begynd aa kjø ind, næe wi wa færði mæ aa høst. Dæ ku godt wæe møj Dog om Muenen, men saa fek vi jo fat i Ryweren aa kam ud aa ryw Stob te Melmajsti.

De wa Skek dengong aa twellingbind Kuenet, de wel sæj, dæ bløw bonen tow aa tow Niegi sammel mæ et Halmbon; de wa jo saanen, te Kuenet wa noej bette dengong aa ku læt skrie i Bonet, aa da de jo sku tæskes mæ Plejl aa binnes i pæn Brynninge, sku et jo it saa gjen blyw te jenne Rywels aalsammel. De vel sej, de dæ sku settes i Hes, maat it binnes, faa saa waet it saa nem aa set en pæn Hes o.

Rowen wa jo de o kuenet, dæ bløw føst mon, de wa jo de o kuenet, dæ bløw taa mjest Hensyen te, de gjaldt jo om aa fo de godt bjerret, saa dæ ku blyw noej godt Brø, aa de gjalt om it aa spil noj; diefaa bløw dæ aasse laa Dækkene aa Sækki i Uenen, næ de kjøs hjem faa aa ku samel di Kjenne op, dæ falt o; dæ wa aasse laa noj unne Lowgabet. Dæ wa aasse et Rowgwol, hue dæ it maat kom ant Kuen i. Paa di smo Ejendom waet møj Skek aa set Rowen op po Stowhus-

brakmarken, de andre måtte så se at finde på noget i laden. Jeg synes, det var meget bedre vejr om høsten dengang end nu. Vi kunne gerne begynde at køre ind, når vi var færdige med at høste. Der kunne godt være meget dug om morgenen, men så fik vi jo fat i riverne og kom ud at rive stubbe til mellemmadstid.

Det var skik dengang at tvillingbinde kornet, det vil sige, der blev bundet to og to neg sammen med et halmbånd; det var jo sådan, at kornet var noget småt (kort) dengang og kunne let skride i båndet, og da det jo skulle tærskes med plejl og bindes i pæne knipper, skulle det jo ikke så gerne blive til ene rivelse altsammen. Det vil sige, det der skulle sættes i hæs, måtte ikke (tvilling)bindes, for så var det ikke så nemt at sætte et pænt hæs af.

Rugen var jo det af kornet, der blev først modent, det var jo det af kornet, der blev taget mest hensyn til, det gjaldt jo om at få det godt bjerget, så der kunne blive noget godt brød, og det gjaldt om ikke at spille noget; derfor blev der også lagt dækkener og sække i vognen, når det kørtes hjem for at kunne samle de kerner op, der faldt af; der var også lagt noget under logabet (dvs. lemmen til loen). Der var også et ruggulv (dvs. et afsnit til rug), hvor der ikke måtte komme andet korn i. På de små ejendomme var det meget skik at sætte rugen op på stuehusloftet, der sad det jo tørt og godt. Jeg kender

lowtet, dæ saj et jo taet og godt. A kinne di Steje, hue di gik i Syviskow ui i Laaen, næ di task Row faa it aa trej Kjenneren i Støkki.

Sku dæ Kuen po Lowtet, saa sku dæ væe et Rekkiverk omkring Skaastien faa Brandfaren – de va it aal Skaastien, dæ va lie gue – aa de sku di trej Mænd, dæ som Skostjensynere gik ront i Sownet en Gong om Oret si ætte, di sku aasse paasi, at dæ hen en Stej, en Brandhaag, en Yws aa tow Span po Govlen. Om dæ saa me Tien bløw Hvolle i Spanen, aa Stejen bløw raaien, goe it saa møj, hves dæ bløw baajen ”po en bette Swot”.

Næ di wa færdis mæ aa høst, haj di et Opskør, som di kalt et. Di samledes i Goren en Awtenston aa fek let godt aa spis aa en To Kaffe aa et Spel Kwot ovenpo, men naae di wa hiel færdis mæ Høsten, saa sku dæ jo wæ Høstgill, saa sku di jo mæ aal dem, dæ haj hat de minste mæ Høsten aa gye, aa dæ wa osse somtie noi Famili mæ.

Di wa aalsammel i dje bejst Kleie, aa haj di Bøn, wa di aasse mæ. Di kam saa ve Awtensti, saa fik di Sop aa Kjøj i Peberodsovs mæ Dram aa Øl te te Mandfolken, aa saa wa dæ jo noe sød Drekkels te Kvindfolk aa Bøn. Saa fek Mandfolken nowe Ponse, aa saa sku dæ gjen daanses let. Po di stue Goe haj di jo aaltie en stue Ovestow,

de steder, hvor de gik i sivsko ude i laden, når de tærskede rug, for ikke at træde kernerne i stykker.

Skulle der korn på loftet, så skulle der være et rækværk omkring skorstenen for brandfaren – det var ikke alle skorstene, der var lige gode – og det skulle de tre mænd, der som skorstenssynere gik rundt i sognet en gang om året se efter, de skulle også påse, at der hang en stige, en brandhage, en økse og to spande på gavlen. Om der så med tiden blev huller i spandene, og stigen blev rådden, gjorde ikke så meget, hvis der blev budt ”på en bette sort” (en kop kaffe med snaps i).

Når de var færdige med at høste, havde de et opskær, som de kaldte det. De samledes i gården en aftenstund og fik lidt godt at spise og en tår kaffe og et spil kort ovenpå, men når de var helt færdige med høsten, så skulle der jo være høstgilde, så skulle de jo med alle dem, der havde haft det mindste med høsten at gøre, og der var også sommetider noget familie med.

De var allesammen i deres bedste klæder, og havde de børn, var de også med. De kom så ved aftenstid, så fik de suppe og kød i peberodsovs med dramme og øl til til mandfolkene, og så var der jo noget sød drikkelse til kvindfolk og børn. Så fik mandfolkene nogle punche, og så skulle der gerne danses lidt. På de store gårde havde de jo altid en stor overstue, og der var

aa dæ va jo gjen jen helle naan, dæ ku gnie paa en Fjol elle haj en Hamonika. Di ku osse klar dem i en snæue Vening mæ aa spel po en Reekom aa saa søng let te. Hen o Nætten fek di saa Bollepons aa warm Æbelskywe, aa saa fek di dem en naaen Polka elle Swete aa go hjem po.

Saae wa et Høst i gammel Daw, di ku baade arbit aa fest.

Voldby i August 1968.
P. Raun Petersen.

jo gerne en eller anden, der kunne gnide på en fiol (violin) eller havde en harmonika. De kunne også klare sig i en snæver vending med at spille på en redekam og så synge lidt til. Hen på natten fik de så bollepunch (punch i en terrin) og varme æbleskiver, og så fik de sig en anden polka eller svejtrit at gå hjem på.

Sådan var en høst i gamle dage, de kunne både arbejde og feste.

Illustrationerne til denne artikel er fra Gunnar Knudsen: *Dansk Bondeliv i forrige århundrede*, 12. kap.: Sommerens arbejde.